

‘शोध’ आरोग्याचा

२३ ऑगस्ट १९९२ च्या ‘महाराष्ट्र टाइम्स’ च्या रविवारच्या अंकात अभय बंगचा लेख वाचला. गडचिरोली जिल्ह्यातल्या आदिवासींनी चालविलेल्या दारूमुक्ती आंदोलनावरचा तो लेख होता. मी मुक्तांगण व्यसनमुक्ती केंद्राशी संबंधित असल्यानं आवर्जून तो वाचला. ८८ ते ९२ च्या दरम्यान झालेल्या मोठ्या आंदोलनाचं साध्या शब्दांत, कसलीही फुशारकी न मारता, उलट अपयशांचीही नोंद घेणारे ते लिखाण होतं. एरवी आंदोलनाचे चित्तरारक चित्रण आपण वाचतो; पण इथं डोळे उघडायला लावणारी आकडेवारीही दिली होती. आणि मुख्य म्हणजे त्या आकडेवारीचा बोजा वाटत नव्हता. लिहिणारा माणूस, इतका ध्यास घेतलेला असूनही तटस्थपणे कसा लिहू शकतो, याचं आश्चर्य वाटलं. लेख संपवला आणि जाईन तिथं मी लेखाविषयी सांगू लागलो. ‘एका कार्यकर्त्याचा आदर्श लेख’ म्हणून वर्णन करू लागलो. मुक्तांगणमधल्या नोटीस बोर्डावरही तो लेख लावून टाकला.

अभय बंगचं नाव मी ऐकलं होतं. सतीश आळेकर गडचिरोलीला जाऊन आला. तो सांगत होता, “अभय आणि त्याची बायको राणी हे तिथल्या सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये उत्कृष्ट काम करतात. अमेरिकेतनं शिकून आले आहेत. सिव्हिल हॉस्पिटलची सगळी यंत्रणाच सरकारनं त्यांच्या ताब्यात दिलीय. लोकांची प्रचंड गर्दी असते. राणी तर रात्रंदिवस ऑपरेशन्स करीत असते.” मला अभय-राणीविषयी कौतुक तर वाटलंच; पण सरकारचं जास्त कौतुक वाटलं, अशा योग्य माणसांच्या हातात यंत्रणा सोपवायचं त्यांना सुचलं.

कधीतरी अभय-राणीला भेटायची संधी पाहत होतो. तेवढ्यात त्यांचीच तार आली. दारूमुक्ती आंदोलनावर विचार करण्यासाठी काही स्वयंसेवी संघटना, व्यक्तींचं एक शिबिर ते भरविणार होते, त्याचं निमंत्रण होतं. आमच्या व्यसनमुक्ती उपक्रमाशी मला त्यांच्याशी जोडून घ्यायचं होतं, म्हणून जायचं

ठरवलं; पण एकदम शिबिराला न जाता आधी आठ दिवस त्यांच्याकडे जाऊन दाखल झालो.

नागपूरहून एस. टी. त बसलो. आपण आता दाट जंगलात जाणार अशा अपेक्षेत होतो. उमरेड, ब्रह्मपुरी ही गावं मागं पडली तरी जंगलाचा मागमूस दिसेना. शेवटी गडचिरोली आलं. ते महाराष्ट्रातल्या कुठल्याही तालुक्याच्या गावासारखं दिसणारं गाव. एस. टी. स्टँड आणि आसपासचा भाग तर इकडल्या शिरूरसारख्या दुष्काळी भागातल्या गावासारखा. पिशव्या सांभाळीत पत्ता विचारीत चाललो. एकानं गावाबाहेर बोट दाखवून सांगितलं, “त्या ॲम्ब्युलन्स दिसताहेत, तिथंच.” एक ॲम्ब्युलन्स मोडकी दिसत होती. दुसरी वापरातली. त्यावर लिहिलं होतं, ‘सर्च’, (सोसायटी फॉर एज्युकेशन, ॲक्शन अँड रिसर्च इन कम्युनिटी हेल्थ). या सगळ्यांची आद्याक्षरं जमवून ‘सर्च’ शब्द तयार केला होता. ही खास अमेरिकन खासीयत यानं चांगली अवगत केलेली दिसतेय. घरी सामान टाकून अभयला शोधायला निघालो, तर अभयच वाटेत भेटला. आम्ही दोघांनीही एकमेकांना पाहिलेलं नव्हतं; पण त्यानं मला ओळखलं. कारण माझं ‘स्वतःविषयी’ पुस्तक त्यानं वाचलं होतं, त्या पुस्तकावर माझ्या धाकट्या भावानं काढलेलं माझं पोर्ट्रेट छापलेलं होतं. अभय चाळिशीचा असला तरी तो तिशीतला वाटला. चष्मा, साईडला व्यवस्थित भांग पाडलेले काळेभोर केस, मध्यम उंची, चेहऱ्यावर शांतपणा, अंगात खादीचा शर्ट, खादीची पैंट. नवीन ओळख झाल्यावर काय संबोधायचं, हा प्रश्नच असतो; पण अभयनं “काय, कधी आलास ? तुला त्रास नाही ना झाला ?” असं अरेतुरेचं नातं सुरू केल्याने तो प्रश्नच मिटला. पुढं तो लगेचच म्हणालाही, “तुझं ‘स्वतःविषयी’ पुस्तक वाचलं तेव्हा वाटलं, आपला हा खूप वर्षांचा मित्र असावा असा माणूस आहे. तेव्हा तुला अहोजाहो म्हणण्यात अर्थ नाही.” पुस्तकं लिहिण्याचा हा एक बरा फायदा होतो कधी कधी.

त्याच्याच स्कूटरवरून राणीच्या ओ. पी. डी. त गेलो. एका बैठ्या शेडवजा घरात भरपूर बायका जमलेल्या. खेडूत बायकापोरांचा गिळा चाललेला. आतल्या पार्टिशनच्या खोलीत अभयनं वाट काढत मला नेलं. पेशंट्सच्या गर्दीतनं राणीचं डोकं तेवढं दिसलं. अभयनं खूण करताच तिंनं माझ्याकडे बघितलं आणि हसली. चुणचुणीत डोळे, हसरा चेहरा आणि प्रसन्नपणा. ‘नंतर भेटूच’ अशी तिंनं हातानं खूण केली आणि आम्ही परतलो.

अभय आणि राणीच्या पार्श्वभूमीत अगदी जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. अभयचे वडील ठाकूरदास बंग आणि आई सुमनताई हे दोघांनी गांधीवादी

कार्यकर्ते. अभय वर्ध्याच्या आश्रमाच्या वातावरणात वाढला. गांधीजी आणि टागोर यांनी सुरू केलेल्या ‘नई तालीम’ या मोकळ्या वातावरणातल्या शाळेत शिकला. राणी ही चंद्रपूरची. तिचं आडनाव चारी. हे काही पिढ्यांपूर्वी आंध्रातून आलेलं अय्यंगार जातीचं कुटुंब. तिचे वडील त्या वेळचे प्रसिद्ध डॉक्टर आहेत. आजोबा खासदार होते. अभयकडे सगळे खादी वापरतात; जातपात मानत नाहीत. उलट राणीकडे. ‘ही अय्यंगार मंडळी आपल्याला सर्वश्रेष्ठ मानतात. प्राणिसृष्टीत माणूस श्रेष्ठ आणि माणसांत अय्यंगार श्रेष्ठ. अय्यंगारांनंतर एक पाऊल पुढं टाकलं की स्वर्गच लागतो, अशी यांची खरोखरीच समजूत आहे,’ असं अभय गमतीनं सांगतो. ही अय्यंगार मंडळी सतत आंधोळी करीत असतात, असंही त्याचं निरीक्षण आहे.

हे दोघांनी नागपूर मेडिकल कॉलेजात एकत्र होते. दोघांनी हुशार, आपापल्या आवडीच्या विषयात पहिले येणारे. अभय म्हणाला, “लोकांनीच ठरवून टाकलं, की आम्ही दोघं एकमेकांना अनुरूप आहोत ! आम्हाला एम. बी. बी. एस. पर्यंत तसं काही वाटत नव्हतं. आम्ही हसून सोडून घायचो; पण एम. डी. च्या वेळी वाटू लागलं आणि नंतर आम्ही ठरवलं.” अभय मारवाडी आणि राणी अय्यंगार असल्यामुळे राणीच्या घराचा प्रचंड विरोध झाला. राणीच्या घरच्यांना वाटे, अभयचा राणीच्या पैशांवर डोळा आहे. पैसा हडप करून तो तिला सोडून देईल. राणीनं काही काळ लग्न स्थगित ठेवलं; पण वडील इंग्लंडला त्यांच्या मुलाकडे निघाले तेव्हा राणीने सांगितलं, “तुम्ही परवानगी देणार नसाल तर मला पाहिजे ते मी करीन.” तिकडे वडील टीव्हीवर भारतीय प्रोग्रॅम पाहत होते. त्यात एका मुलीनं घरचे लोक लग्नाला परवानगी देत नव्हते म्हणून बरवाईट करून घेतलं होतं. ते पाहिल्यावर त्यांनी तिथून फोन करून राणीच्या लग्नाला परवानगी कळवली.

अभयला विचारलं, “तुझ्या मनात सामाजिक कामाला वाहून घ्यायचा बेत आणि राणीच्या बाबतीत घरची तशी काहीच परंपरा नव्हती. तू कसा धोका पत्करलास ?”

राणीविषयी बोलताना अभय नेहमीच खुलतो. तो म्हणाला, “त्यापूर्वी तिंनं सामाजिक काम केलेलं नसलं तरी काही गुण मला जाणवत. तिच्यामध्ये अंगभूत चांगुलपणा होता. लोकांमध्ये मिसळायची तिच्यात सहजप्रवृत्ती होती, वागण्यात नैसर्गिक जिव्हाळा होता. हे गुण पाहिले आणि मी ठरवून टाकलं. पुढं तिला कुठलीच अडचण आली नाही.”

राणी सध्या खादीच्या साड्या वापरते. मी तिला म्हटलं, “सासरच्यांना बरं वाटावं म्हणून खादी वापरू लागलीस का ?”

“नाही. आधी मी कॉटनच्या साड्या वापरत होतेच. लग्नानंतरही काही काळ वापरल्या. नंतर मलाच खादीच्या साड्या आवडायला लागल्या.”

अभयनं वर्ध्याच्या आसपास काम सुरू केलं तेव्हा राणी मेडिकल कॉलेजमध्ये काही काळ लेक्चरर होती. आतापर्यंत इतरांची उदाहरणं पाहता, बायको नोकरी करते व नवरा समाजकार्यात पडतो (किंवा उलटंही); पण इथं राणीनं समाजकार्याला पूर्णपणे झोकून देण्यासाठी नोकरी सोडून दिली. अभयनं त्या वेळी तिला नीट विचार करून निर्णय घ्यायला सांगितलं होतं; पण कुठलीही गोष्ट अर्धवट करण्याचं राणीच्या स्वभावातच नाही.

वर्ध्याजवळ कान्हापूर आणि महाकाळ या दोन गावांमध्ये अभय आणि राणीनं वैद्यकीय काम सुरू केलं. समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीचं एक हत्यार म्हणून ती वैद्यकीय सेवा होती. सहा महिने त्यांनी खूप काम केलं. वर्ध्याहून स्कूटरवर जाऊन-येऊन ते काम करायचे. तिथल्या बालाजी नावाच्या तेली जातीतल्या मोठ्या शेतकऱ्याकडे काम करणाऱ्या अजाबराब मजुरांचा हात चॉप-कटर यंत्रात सापडून तुटला. अभयनं त्याला वर्ध्याला आणून उपचार केले. हात गमावल्याची भरपाई त्या मजुराला मिळाली पाहिजे, असा अभय आणि राणीनं आग्रह धरला. त्या मालकाकडे नव्वद एकर जमीन होती. त्यातली निदान दोन एकर जमीन तरी या मजुराला त्यानं तोडून द्यावी, असं त्यांनी सांगितलं. कारण हात तुटल्यानं त्या मजुराचं मजुरीचं साधनच नाहीसं झालं होतं. एरवी अभय व राणी त्याच गावात आरोग्यविषयक माहिती देण्यासाठी सभा घेत. त्याला हजार हजार लोक जमत; पण या सभेला होते फक्त तो मजूर आणि त्याचे चार नातेवाईक ! तरीही त्यांनी लाऊडस्पीकर लावून भाषणं सुरू केली. घरात, दुकानात बसून लोक ऐकत होते. सभेवर दगडफेक सुरू झाली. इतकी, की शेवटी सगळं गुंडाळून त्यांना परत यावं लागलं.

अभय म्हणाला, “ती जानेवारीतली रात्र होती. विदर्भातली कडाक्याची थंडी पडलेली होती; पण बाहेर जेवढी थंडी होती, त्यापेक्षा आम्ही आतून जास्त गरटून गेलो होतो.”

या घटनेचा नंतर त्यानं शांतपणे विचार केला. तो लोकांवर रागावला नाही. “आपण सेवेच्या कॅम्पसूलमधून समाजपरिवर्तनाचं कडू औषध लोकांना देऊ पाहत होतो; पण लोक आपल्यापेक्षा चलाख निघाले. त्यांच्या लक्षात येताच त्यांनी ते फेकून दिलं.”

त्याचे आईवडील, भाऊवहिनी (अशोक-पद्मजा) व तो आणि राणी यांनी मिळून ‘चेतना-विकास’ ही संस्था काढली. तीमार्फत विकासाची वेगवेगळी

कामं सुरू केली. अभयनं रोजगार हमी योजनेवरच्या मजुरांचं संघटन सुरू केलं. शासनावर दबाव आणून पंचवीस गावांमध्ये रोजगार हमी योजना सुरू करविल्या. अशोक कोतवण हे एक उत्साही कलेक्टर त्यांना लाभले होते. कामाचा हिशेब हा रोजगार ह. योजनेतला महत्वाचा भाग असतो. किती घनफूट खणलं, जे खणलं तो भा. ती माती व दगड किती कठिण होता, यावर मजुरी असे. अभयनं शिबिरं घेऊन लोकांना त्या हिशोबाचं तंत्र शिकविलं. इंजिनिअरांनी कमी हिशेब लावला तर हे कलेक्टरांकडे जायचे. कोतवाल यांच्यादेखत इंजिनिअरांना खडसावायचे. तरीही जी मजुरी मिळे त्यात मजुरांचे भागत नसे. मग यांनी ‘ग्रेन बँक’ काढली. वीस गावांतल्या दोन हजार कुटुंबांतून दोन लाख रुपये उभे केले. जेव्हा ज्वारीचा भाव सगळ्यांत कमी असतो अशा वेळी, म्हणजे डिसेंबरच्या सुमारास सगळा विदर्भ फिरून ते दोन लाखांची ज्वारी घ्यायचे आणि एप्रिल ते जूनदरम्यान भाव वाढले, तरी आधीच्या स्वस्त दरात ते या सभासदांना धान्य द्यायचे. बाहेर दोन रुपये किलो ज्वारी असेल तर यांना ती एक रुपया वीस पैसे दरानं मिळे; पण हे करूनही मजुरांना जगण्यासाठी मजुरी अपुरी पडत होती. अक्षरशः आपण भिंतीवर डोकं आपटतोय, असं अभयला वाटलं. विदर्भात शेतकरी संघटना रुजत असतानाच तो सक्रिय कार्यकर्ता होता. नाशिक अधिवेशनाला जाऊन आला होता; पण त्याला शेतकरी संघटनेचा विश्वास वाटत नव्हता. ‘शेतकऱ्यांचं संघटन आपण करतो, मजुरांचं काय ?’ असा प्रश्न त्यानं शरद जोशींपाशी उपस्थित करायचा प्रयत्न केला. त्यांनी ‘विहिरीत नाही तर पोहऱ्यात कुटून येणार ?’, ‘अंतर्गत विसंवाद आम्हाला आता निर्माण करायचा नाही’ असं सांगून मुद्दा उडवून लावला.

मजुरीचा ‘किमान वेतन दर’ चार रुपये हा वि. स. पागे समितीनं निश्चित केला होता. अभय वर्ध्यातल्या गांधीवादी कार्यकर्त्यांच्या गोपुरी वसाहतीत राहत असल्यानं त्याची या उच्चपदस्थ लोकांशी सहजपणे गाठभेट व्हायची. वि. स. पागे वर्ध्याला आले असता अभयनं त्यांना विचारलं, “का हो, मजुरीचा हा चार रुपये दर तुम्ही कसा काय निश्चित केला ?”

या पोराला यातलं काय कळतं, अशा ऐटीनंच ते म्हणाले, “कसा काय म्हणजे ? आम्ही तो अगदी सायंटिफिक बेसिसवर नक्की केलाय. मजुराची रोजची कॅलरीजची गरज असते, ती निश्चित करून तितक्या कॅलरी मिळावयाला जेवढी ज्वारी लागते, तिची किंमत म्हणून हा दर ठरवलाय. असं करणारं महाराष्ट्र हे एकमेव राज्य आहे.”

“किती कॅलरींची गरज धरलीय ?”

“बावीसशे कॅलरीज.”

इथं अभयला काहीतरी खटकू लागलं. त्यानं विचारलं, “ही गरज कुठल्या तज्ज्ञानं सांगितली ?”

“अहो, मुंबईचे प्रसिद्ध डायबेटिक तज्ज्ञ डॉक्टर आजगावकर यांच्या सल्ल्याने.”

इथं अभयच्या डोक्यात एकदम प्रकाश पडला. एक डायबेटिक तज्ज्ञ त्याच्या, बहुधा मध्यमवर्गीय डायबेटिक पेशंटना मर्यादित आहार ठेवण्यासाठी जी कॅलरीजची गरज सांगतो, ती यांनी उन्हातान्हात कष्ट करणाऱ्या मजुरांसाठी गृहीत धरली होती !

मग अभयनं काही महिने घालवून त्याचा अभ्यासच केला. दिल्लीला ‘इंडियन कौन्सिल फॉर मेडिकल रिसर्च’ (आय. सी. एम. आर.) ही सरकार पुरस्कृत सर्वोच्च संशोधन संस्था आहे. तिच्याकडून कॅलरीजच्या गरजेवरचं साहित्य मागविलं. त्यांचा संशोधनावर आधारित तक्ताच मिळाला. त्यात मुलांसाठी, महिलांसाठी, गर्भवती महिलांसाठी, बैठे काम करणाऱ्यांसाठी, कष्ट करणाऱ्यांसाठी कॅलरीजच्या गरजा किती, हे सांगणारा तो तक्ता होता. त्यात कष्ट करणाऱ्या मजुरासाठी तीन हजार नऊशे कॅलरीजची गरज दिलेली होती. अभयनं पागे समितीचा अहवाल व त्यासाठी झालेल्या चर्चेचा अहवाल सरकारकडून मिळवायचा प्रयत्न केला; पण तो मिळू शकला नाही. त्याच्या डोक्यात आलं, पुण्याच्या गोखले इन्स्टिट्यूटच्या लायब्ररीत असेल, तर बघू या. तिथं तो मिळाला. वाचताना त्याला धक्क्यांवर धक्के बसले. जवळपास एक कोटी मजुरांचं भवितव्य ठरविणारी ही ‘हाय पॉवर कमिटी’ किती बेजबाबदारपणे विचार करते ! यांचे अहवाल विधानसभा, सरकार, समाज डोळे झाकून स्वीकारतो.

या २२०० कॅलरीजच्या गरजेला पागे समितीनं डॉ. आजगावकरांच्या मताबरोबरच नॅशनल सॅपल सर्व्हे आणि वि. म. दांडेकर-रथ यांच्या पुस्तकाचा आधार घेतलाय. सर्व्हेत दारिद्र्यरेषेखाली असलेले अर्धपोटी लोक किती अन्न खातात, त्या पातळीला पागे समितीनं ‘श्रमिक पुरुषाची गरज’ ठरविली ! देशात कुटुंबाचा आकार सरासरी ५.६ असताना यांनी फक्त नवरा, बायको व तीन मुलं एवढाच, म्हणजेच ३.५ ठरवला. मुलाची गरज मोठ्या माणसाच्या निम्मी म्हणजे ११०० कॅलरी ठरवली; ती वास्तविक ‘आय. सी. एस. आर.’ च्या आकडेवारीप्रमाणे एक वर्षाच्या मुलाची तेवढी रोजची गरज आहे ! तेरा वर्षाच्या मुलाची गरज तर २५०० कॅलरी असते. (पाण्यांना वाटलं, मुलाला बसमध्ये जसं हाफ तिकीट पडतं, तसं कॅलरीजच्या बाबतीतही असेल.)

या आकडेमोडीत पाण्यांनी व्यापारी पद्धतीनं ‘राउंड फिगरस’ केल्यात. त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणे एका कुटुंबाची आठवड्याची गरज ६.४ किलो ज्वारी

इतकी येते. ती राउंड फिगर करण्यासाठी ६ किलो एवढी धरली. ज्वारीचा दर त्या वेळी १ रुपया ३ पैसे होता, तो ‘सोईसाठी’ त्यांनी १ रुपया धरला. (पुढे तो १ रुपया २५ पैसे झाला, तरी ‘राउंड फिगर’ रुपयाच राहिली.)

अभयनं चुका दाखवल्यावर श्रमिकाची खरी गरज किती ते जगातल्या, भारतातल्या अनेक संशोधनांचे दाखले देऊन हिशेब करून दाखवून त्याची त्या वेळची बाजारातली किंमत १२ रुपये १० पैसे दाखविली आणि ही गरज ते शरीर चालू ठेवण्यासाठी आणि ते श्रम करण्यासाठी आवश्यक असलेले इंधन भरण्यासाठी आहे. ती त्याच्या श्रमाची ‘कॉस्ट ऑफ प्रॉडक्शन’ आहे, हे दाखविलं. त्याचा तो निबंध मराठीतील, इंग्लिशमधील काही नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झाला. या क्षेत्रात त्यामुळे खूप खळबळ उडाली. अनेक स्वयंसेवी संघटना, मजूर संघटना, शेतकरी संघटना यांनी हा अहवाल उचलून धरला. पागे समितीला लोकांनी घेराव घालून प्रश्न विचारले.

त्यानंतर सरकारला तीन वर्षांनी रिव्हिजनच्या वेळी हा मजुरीचा किमान वेतनाचा दर चार रुपये बदलून बारा रुपये करावा लागला !

अभय म्हणाला, “या सगळ्या घटनेमुळे एक गोष्ट मी शिकलो. मी रोजगार हमी मजुरांचं दहा वर्षं जरी संघटन करीत बसलो, तरी मजुरी चारची सव्वाचार रुपये करणं अशक्य होतं; पण एक छोटंसं, शिस्तबद्ध शास्त्रीय संशोधन केवढा फरक करू शकतं, यावरून रिसर्चमधील ताकद लक्षात आली.”

अभय, राणी आणि त्यांची दोन मुलं-आनंद आणि अमृत-यांची माझी लगेचच गट्टी जमली. थोरला आनंद बारातेरा वर्षांचा अभयसारखाच दिसतो. चष्माही लावतो. अभयसारखाच चेहऱ्यावर गंभीर भाव आहे. त्याची भाषाही प्रौढ आहे. एवढासा हा हाफ पॅटमधला मुलगा- आम्ही बोलत असता तिथं यायचा व म्हणायचा, “नायना (हा आंध्रातला ‘बाबा’ला असणारा शब्द), तुझं काकांशी बोलणं संपल्यावर मला थोडा वेळ देऊ शकशील का ? मला तुझ्याशी काही मुद्द्यांवर चर्चा करायची आहे.” मी दचकायचोच. उलट अमृत हा सातेक वर्षांचा मुलगा म्हणजे नुसतं चैतन्य आहे ! तो सतत इकडून तिकडं उड्या मारीत, धावत असतो. चमकदार, चुणचुणीत डोळे (या बाबतीत तो राणीवर पडलाय), लाघवी स्वभाव. सगळे मिळून आम्ही लांब फिरायला जायचो. बरोबरचा त्यांचा कुत्रा लांब धावत जायचा, अमृत त्याच्यामागं. ते एकमेकांशी खेळणारे प्राणीच. शाळेच्या चार भिंतीत राहणं त्याला शक्य होत नाही, म्हणून आठवड्यातून एकदाच शाळेत जातो, तरीही पहिला येतो.

अभय, राणीला स्वतःविषयी बोलायला नको असायचं. विशेषतः राणीला काही विचारलं तर ती म्हणायची, “ते तू अभयलाच विचार.” हळूहळू त्यांचं मागचं समजायला लागलं तेव्हा लक्षात आलं, ही दोघं म्हणजे भलतेच स्कॉलर लोक आहेत. आपल्याकडे मेडिकलला ॲडमिशन मिळणं हेच मुळात केवढं अवघड असतं. ॲडमिशन मिळाल्यावर मुलं तर चार बोटं वर चालायला लागतातच; पण त्यांचे पालकही तरंगू लागतात. इथं अभय आणि राणी एम. बी. बी. एस. काय, एम. डी. काय, सगळ्या विद्यापीठात पहिले तर आलेच, पण तेही सुवर्णपदक मिळवून. अभयला एम. बी. बी. एस. ला तीन विषयांत सुवर्णपदकं होती. राणीला एम. डी. ला मिळालेलं सुवर्णपदक विद्यापीठात त्याआधी कितीतरी वर्षं कुणालाच मिळालेलं नव्हतं. ‘एम. बी. बी. एस.’ नंतर अभय चंदीगडच्या, संपूर्ण भारतात अग्रगण्य असलेल्या पोस्ट ग्रॅज्युएट इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल रिसर्च (पी. जी. आय.) मध्ये गेला. काही काळ काम करून नंतर प्रवेशपरीक्षा असते. तिथं तो रेकॉर्ड मार्क्स मिळवून पहिला आला. नंतर दोघंही अमेरिकेतल्या बाल्टिमोर येथील जॉन्स हॉफकिन्स विद्यापीठात शिकायला गेले. पब्लिक हेल्थ या क्षेत्रातला जगातला ‘लास्ट वर्ड’ समजली जाणारी ही संस्था. सर्व जगातून तिथं विद्यार्थी येतात. तिथल्या सगळ्या विद्यार्थ्यांत तर अभय पहिला आलाच; पण त्याला ९९ टक्के मार्क पडले. त्या विद्यापीठाच्या इतिहासात एवढे मार्क कुणाला पडले नव्हते आणि अजूनपर्यंत कुणाला पडले नाहीत. राणीची आई त्या काळात वारली. तिला थोडे दिवस इकडं यावं लागलं. तरीही तिला ऐंशी टक्के मार्क पडले. हे सर्व मला तुकड्यातुकड्यानं दीड वर्षांच्या काळात समजलेले तपशील. याहून किती आहे, हे माहीत नाही.

अभय नागपूर मेडिकल कॉलेजात गेला, तिथं तो खादीचे कपडे घालत असे. राहणी अगदीच साधी असे. मी विचारलं, “तुला तिथं त्यामुळे बाजूला पडल्यासारखं नाही का झालं?” तो म्हणाला, “मी जरी शिकायला तिथं गेलो, मी मनानं तिथल्या वैद्यकीय जगातला ‘आऊट सायडर’च होतो. तिथं असताना पगारवाढीसाठी हाऊसमन रजिस्टर लोकांचा संप झाला. ‘मार्ड’नं आयोजित केला होता. माझा वैचारिकदृष्ट्या विरोधच होता. कदाचित हे माझ्या गांधीवादी बॅकग्राउंडमुळे असेल; पण मी एकटा डॉक्टर हॉस्पिटलमध्ये काम करीत होतो आणि संपावर गेलेले उरलेले सगळे डॉक्टर्स माझ्यावर दातओठ खात होते !”

अभयचा हा सामाजिक दृष्टिकोन त्याच्या प्रत्येक अवस्थेत उदून दिसतो. चंदीगडला गेला, तिथल्या, भारतातल्या हृदयरोगावरच्या सर्वोत्तम केंद्रात तो काम करीत होता. तिथं वापरला जाणारा एकेक कॅथेटर (नळी) तीनतीन हजार

रुपयांचा होता. याच्या मनात संघर्ष उभा राही. ग्रामीण आरोग्य केंद्रात औषधाला पैसे नाहीत, तर सरकारनं इतक्या महागड्या यंत्रणेवर अशा तऱ्हेचा खर्च करण्यात सोशल रेलव्हन्स काय ? तिथं होणाऱ्या संशोधनाचे विषयही असे असत- ‘अमुक द्रव्याचं माकडाच्या हृदयाच्या स्नायूवर होणारे परिणाम.’ भारतीय प्रश्नांचं आणि त्या सरकारी पैशातून चालणाऱ्या संस्थेचं काही देणघेणही नाही. तिथं एम. डी. झालेला विद्यार्थी दुसऱ्या दिवशीच्या विमानानं अमेरिकेला पळतो. इथले ७० टक्के विद्यार्थी अमेरिकेत स्थायिक झालेले आहेत. जे. पी. चं आंदोलन चालू होतं त्या वेळी ‘पोलिटिकल अकाउंटॅबिलिटी’ हा शब्द नव्यानं पुढं आला होता. अभयला वाटलं, तशीच सोशल आणि मेडिकल अकाउंटॅबिलिटी असली पाहिजे. तो म्हणाला, “त्या काळात मी इतका अस्वस्थ होतो, की जवळपास ‘ऑन द व्हर्ज ऑफ डिप्रेशन’ होतो. मला आठवतंय, २३ सप्टेंबर हा माझा जन्मदिवस. त्या रात्री मी निर्णय घेतला, मी इथं राहू शकत नाही. काय करायचं हे ठरलं नव्हतं; पण हे सोडायचं, एवढं मात्र ठरवलं. दुसऱ्या दिवशी मी कार्डिऑलॉजीच्या प्रोफेसरांना सांगितलं. त्यांना आश्चर्य वाटलं; पण कौतुकही वाटलं. त्यांनी सर्व प्रोफेसर्सचा ग्रुप बोलावला. माझं म्हणणं त्यांना ऐकायला लावलं. त्यांना त्यात तथ्य वाटलं. त्यांनी सांगितलं, की पण तरीही तू इथल्या प्रवेशपरीक्षेला बस आणि नंतर सोड. ती परीक्षा अखिल भारतीय पातळीवरची असते. तिला मी बसलो आणि पहिला आलो.”

तिथली एक परंपरा आहे. सगळे जण तिथल्या ऑडिटोरियममध्ये जमतात. मेरिट लिस्टमधल्या एकेकाचं नाव पुकारलं जातं. तो स्टेजवर येतो. त्याला कुठल्या विषयात पोस्ट ग्रॅज्युएशन करायचंय हे विचारलं जातं. हा एक प्रकारचा सन्मानच असतो. आवडीच्या शाखेत प्रवेश मिळविण्यासाठी सगळ्यांची मोठी धडपडच असते. अभय पहिला आल्यानं त्याला पहिल्यांदा बोलावलं. कुठल्या शाखेला जायचंय, असं विचारल्यावर त्यानं, ‘आपण ही संस्था सोडतोय’ असं सांगितल्यावर सगळ्यांना धक्काच बसला. त्यांनी नंतर सर्व स्टाफ, कौन्सिल मेंबर्सची एक सभा घेतली.. ‘व्हॉट इज रॉग वुईथ पी. जी. आय. ?’ त्या चर्चेतून एक बदल झाला, की त्यांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना तीन महिने ग्रामीण सेवा सक्तीची केली. अभय परत येताना सांगितलं, “तुझा विचार बदलला तर कधीही या संस्थेत परत ये. तुझ्यासाठी आम्ही एक पोस्ट रिकामी ठेवतो.”

अभयशी गप्पा मारताना नेहमी जाणवायचं, की हा एक पद्धतशीर विचार करणारा माणूस आहे. विशेषतः मी स्वतःशी तुलना करायचो तेव्हा तर फारच जाणवायचं. मला कुणी माणसं भेटली, तसे प्रवाह बदलले. हे जमलं नाही म्हणून

सोडलं, मग ते करायला गेलो. कुठलीही गोष्ट प्लॅन करून, अभ्यास करून केली नाही. आणि माझी जी गत तीच बहुतेकांची असणार. अभय मात्र सगळ्या भारतभरच्या पब्लिक हेल्थचं शिक्षण देणाऱ्या संस्था बघत फिरला. त्यातली एकही त्याच्या मनास आली नाही. पुण्याचे या क्षेत्रातले एक महर्षी डॉ. एन. एस. देवधर यांना तो भेटला. त्यांनी सल्ला दिला, “तू पब्लिक हेल्थमध्ये एम. डी. करू नकोस. तू रेग्युलर एम. डी. कर आणि नंतर पब्लिक हेल्थमध्ये शिक्षण घे. म्हणजे तुझा डॉक्टर म्हणून असलेला क्लिनिकल बेस पक्का होईल. पब्लिक हेल्थमध्ये जे काम करशील, त्यालाही क्लिनिकल बायस असेल.” तो सल्ला त्याला पटला.

त्याआधी अभय ग्रामीण भागातले प्रश्न पाहावेत म्हणून उत्तर प्रदेशातल्या मिर्झापूर जिल्ह्यातल्या बनवासी सेवा आश्रमात सहा महिने राहिला. ते काम प्रेमजीभाई ठक्कर आणि रागिणीताई चालवितात. तिथं त्याला कुपोषण आणि आरोग्याचे प्रश्न यांचं दर्शन घडलं. कुपोषणाच्या प्रश्नांचा संबंध येणार म्हणून नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ न्युट्रिशन (एन. आय. एन.) या आहारशास्त्र संशोधन संस्थेत महिनाभराचा कोर्स केला. (ते ज्ञान त्याला पुढं शेतमजुराच्या किमान वेतनावरच्या पाहणीमध्ये उपयोगी पडलं.) बांगलादेशमध्ये झफरुल्लाखान चौधरी यांचं काम त्या वेळी नावाजलं जात होतं. त्यांची ‘बेअर फूट डॉक्टर्स’ ही स्कीम गाजत होती. अभय तिथं जाऊन राहिला. त्याच्या लक्षात आलं, त्यांचा डायरिया कंट्रोल प्रोग्रॅम चांगला चालला आहे; पण तरी मुलांच्या मृत्यूचं प्रमाण म्हाणावं इतकं कमी आलेलं नाही. कारण लहान मुलांच्या न्यूमोनियाविषयी त्यांनी कामात फारसा जोर दिलेला नाही.

अभय नागपूरला एम. डी. होऊन वर्ध्याला परतल्यावर आसपासच्या खेड्यांत काम करू लागला; पण मनाचं समाधान नव्हतं. वर्ध्याला वैद्यकीय सेवेची गर्दी झालेली होती. एखादा अगदी दुर्लक्षित भाग निवडून तिथं काम करावं. म्हणून गडचिरोली जिल्ह्याची त्यानं निवड केली. वर्धा मेडिकल कॉलेजच्या डायरेक्टर सुशीला नायर (या गांधीजींच्या डॉक्टर होत्या.) यांनी अभय व राणीला विचारलं, “तुम्हाला तिकडे जाण्यापूर्वी काही प्रशिक्षण घ्यावं, असं वाटतं का ?”

त्यानं सांगितलं, “बाल्टिमोरच्या जॉन्स हॉफकिन्स युनिव्हर्सिटी कार्ल टेलर यांच्या हाताखाली शिकायची संधी मिळाली तर हवं आहे.”

कार्ल टेलर.

गाणाऱ्यांच्या जगात बुजुर्ग गायकाचं नाव निघाल्यावर त्याचे शिष्य किंवा चाहते जसे कानाला हात लावतात, अगदी कानाला जरी हात लावले नाहीत तरी

अभयचं कार्ल टेलरच्या बाबतीत तसंच काहीसं होतं. तो म्हणाला, “त्यांच्या पायांशी बसून पब्लिक हेल्थचे धडे घ्यावेत, असा हा माणूस आहे. ते अमेरिकन असूनही त्यांचा जन्म भारतातलाच. हिमाचल प्रदेशात त्यांचे वडील मिशनरी होते. त्यांच्या वयाच्या पंधराव्या वर्षापर्यंत तिथल्या खेड्यांतल्या गरीब मुलांबरोबर गोठ्या, विटीदांडू खेळत वाढले. पुढच्या शिक्षणासाठी अमेरिकेला गेले. नंतर भारतात येऊन पंजाबमध्ये नारंगवाल येथे त्यांनी काम व संशोधन केलंय. तो माणूस ‘कल्चर सेन्सेटिव्ह’ आहे. गरीब देशांच्या संस्कृतीची त्यांना जाण आहे आणि आदर आहे. अविकसित देशांच्या गरजांचा वेगळा विचार व्हायला पाहिजे, असं ते सतत मांडतात. ही इज फॅटॅस्टिक टीचर. आमची अडचण ते आपण होऊन ओळखायचे आणि मदत करायचे.”

सुशीला नायर यांनी कार्ल टेलरला पत्र लिहिलं. त्यांनी फोर्ड फाउंडेशनला पत्र लिहिलं. कार्ल टेलर या नावाचा दबदबा एवढा होता, की त्यांनी अभय व राणीला एक वर्षाची फेलोशिप मंजूर केली. तोपर्यंत आनंदचा जन्म झालेला होता. हे तिघं बाल्टिमोरला रवाना झाले.

कार्ल टेलरविषयी मला उत्सुकता वाटली. मी अभयला विचारलं, “त्यांच्यातल्या कुठल्या गुणामुळं तू प्रभावित झालास ?”

तो जरा विचारात पडला व म्हणाला, “आरोग्याच्या कुठल्याही प्रश्नाकडे ते डॉक्टर म्हणून न बघता अगदी सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीनं पाहतात आणि त्याचं कारण शोधून काढतात आणि अतिशय साधे उपायही सुचवतात. तिबेटमध्ये ते होते तेव्हा तिथल्या मुलांमध्ये न्यूमोनियानं होणाऱ्या मृत्यूचं प्रमाण खूप जास्त होतं. ते तिथं राहिले. त्यांनी कारण काय शोधून काढलं असेल ? तिबेटमध्ये थंडी प्रचंड; पण लोक दरिद्री असल्यानं कपडे कमी. तेव्हा झोपताना दारं-खिडक्या बंद करून, सगळं पॅक करून झोपायचे. सकाळ झाल्यावर दारं-खिडक्या उघडल्यावर एकदम थंडीचा झोत यायचा. हा जो तापमानात एकदम फरक पडे, तो मुलांच्या फुफ्फुसांना सहन व्हायचा नाही. म्हणून न्यूमोनिया व्हायचा. त्यांनी उपायही साधाच सुचवला, की दारं-खिडक्या उघडण्याआधी मुलांना जादा पांघरूणानं नीट लपेटून घ्या आणि खरोखरीच त्यानं खूप फरक पडला.”

“त्यांची या क्षेत्रातली नेमकी भर काय सांगता येईल ?”

“पूर्वी आरोग्यसेवेची रचना उभी (व्हर्टिकल) होती. मलेरिया कंट्रोल प्रोग्रॅम, लेप्रसी कंट्रोल प्रोग्रॅम अशा निरनिराळ्या रोगांच्या वरपासून खालपर्यंत यंत्रणा असत. त्यांच्या एकमेकींशी काही संबंध नसे. कार्ल टेलरनी नारंगवाल येथे सगळ्या योजनांचं स्वरूप बदलून एकात्मता आणली. खेड्यापाड्यात

पोचणाऱ्या प्रायमरी हेल्थ सेंटरमध्ये या सर्व योजना इंटीग्रेट केल्या; त्यामुळे खूप पुनरावृत्ती वाचली आणि यंत्रणेचा खर्च वाचला. शिवाय कार्यक्षमता वाढली.”

“पण आता तशी प्रायमरी हेल्थ सेंटर्स असून कुठं फारशी सुधारणा झालीय ? शेवटी योजना चांगली असली तरी आपली यंत्रणा शेवटी दिवे लावायचे ते लावणार !”

“ते खरं असलं तरी या यंत्रणेचा दोष लक्षात घेऊन केलेल्या चांगल्या योजनेचा हळूहळू प्रभाव पडतोच. आपल्या नवजात मुलांच्या मृत्यूचं प्रमाण १९७० मध्ये हजारी एकशे चाळीस होते, ते ९३ मध्ये नव्वदवर आलंय. याला इतरही कारणं असतील; पण मुख्यतः हा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन जबाबदार आहे.”

तो पुढं म्हणाला, “आणि १९७८ मध्ये रशियातल्या आल्टामाटा येथे एक मोठी जागतिक परिषद झाली होती. त्यात डब्ल्यू. एच. ओ., शंभर देशांच्या सरकारांच्या प्रतिनिधींनी भाग घेतला होता. तिथं ‘हेल्थ फॉर ऑल बाय इयर २०००’ याचं डिक्लरेशन झालं. त्याचे शिल्पकार प्रामुख्याने कार्ल टेलरच होते.”

“पण ही नुसती घोषणा नाही का ?”

“अरे, दृष्टिकोन बदलल्याचा किती तरी फायदा होतो. पूर्वी आरोग्यातली प्रगती मोजायच्या मोजपट्ट्या म्हणजे शहरामधली मोठमोठी, अद्ययावत यंत्रणा असलेली हॉस्पिटल्स. या जाहीरनाम्यानंतर शहरातल्या हॉस्पिटलऐवजी खेड्यातल्या प्राथमिक आरोग्यकेंद्राला प्राधान्य मिळालं. खर्चाचे अग्रक्रम बदलले. आज गरीब लोकांच्या वाट्याला जी काय थोडीफार वैद्यकीय सेवा येतेय, ती आली नसती.”

कार्ल टेलरचं एक वाक्य अभयच्या खूप लक्षात राहिलं. ते कोर्स संपवताना म्हणाले होते, ‘तुमच्या डोक्यातले प्रश्न घेऊन ते दिसताहेत का, हे पाहायला लोकांमध्ये जाऊ नका. लोकांमध्ये जा आणि तिथं कुठले प्रश्न आहेत ते शोधा.’ अभय म्हणाला, “या वाक्यामुळे मला खूप विचार करायला लावला. दिशा दिली. आम्ही काही वर्षांनी त्यांना भेटलो. मधल्या काळात आमची संशोधनं प्रसिद्ध झाली होती. मी त्यांना त्या वाक्याने मला दिशा दिल्याचं सांगताच त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आलं. म्हणाले, “ही शिक्षकाच्या जीवनातली मजा आहे. आम्ही नेहमीप्रमाणे मनात येतं ते बोलत राहतो. पुढं आमच्याही ते लक्षात राहत नसतं; पण एखाद्या वाक्याने विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला मात्र दिशा मिळून जाते.”

मी विचारलं, “भारताविषयी इथं त्याचं लहानपण गेल्याने त्यांना विशेष जिवाळा असेल, नाही ?”

राणी म्हणाली, “हो, भारत हा फार त्यांचा ‘टची’ विषय आहे.”

अभय म्हणाला, “ते नारंगवाल प्रोजेक्टचं काम करीत असताना कुणी तरी खुशवंतसिंग यांना यांच्याविषयी चुकीची माहिती पुरविली. ती त्यांनी कन्फर्म न करता त्यावर आधारित ‘हिंदुस्थान टाइम्स’ मध्ये धाडकन लेख लिहिला. हे सी. आय. ए. चे हस्तक आहेत, पंजाबसारख्या सीमाभागातील राज्यात यांच्या घातक कारवाया चालू आहेत, वगैरे. त्यावर खासदारांनी लोकसभेत आरडाओरडा करून वाटेल ते आरोप केले आणि कार्ल टेलरला खुलासाही करण्याची संधी न देता चोवीस तासांत देश सोडून जाण्याची ऑर्डर निघाली.”

“बाप रे ! मग ?”

“काही नाही, सगळा नारंगवाल प्रोजेक्ट गुंडाळून त्यांनी चोवीस तासांत देश सोडलाही.”

मला अगदी ढवळून आलं. काय ही पत्रकारिता ! काय हे राजकारण !

“नंतर मग काही काळ चीन सरकारने त्यांना बोलावलं. त्या वेळी खासगीकरणाचे वारे चीनमध्ये वाहू लागले होते. माओकालीन बेअर फूट डॉक्टर्स स्कीम रिझल्ट देईनाशी झाली होती. टेलरनी मग त्यांना नवी गणना करून दिली. शेवटी ते जॉन्स हाफकिन्सचे डायरेक्टर झाले.”

राणी म्हणाली, “तरी भारताविषयी त्यांच्या मनात कटुता अजिबात नव्हती. आम्ही इथं काम करणार म्हणून सतत आमच्या पाठीशी उभे राहिले. अजूनही राहतात.”

अभय-राणी भारतात आले तेव्हा इथल्या आय. सी. एम्. आर. (इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडिकल रिसर्च) चे डायरेक्टर रामलिंगम स्वामींना त्यांनी स्वतः पत्र लिहिलं, ‘माझे दोन अतिशय चांगले विद्यार्थी तिथं येत आहेत. त्यांना सर्वतोपरी सहकार्य द्यावे.’

अतिशय उत्साहाने अभय व राणी भारतात परतले.

वर्ध्याला आल्यावर त्या दोघांनी तीन महिने आराम केला. त्याची जरूरीच होती. गेले वर्षभर एरव्हीपेक्षा अनेक पटींनी त्यांनी काम केलं होतं. जॉन्स हाफकिन्समध्ये असताना हे दोघं कॉलेजला जाताना आनंदला बेबीसीटरकडे ठेवून जायचे; संध्याकाळी आल्यावर घेऊन जायचे. तो रात्री दहाला झोपेल आणि मग आपण अभ्यास करू, अशा विचारानं ते याच्या झोपायची वाट

पाहायचे; पण तो पड्या अगदी उजाडल्यासारखं खेळत बसायचा. कारण नंतर कळलं, की तो बेबीसीटरकडे दिवसभर झोपायचा. आई-वडील जास्त मिळावेत म्हणून त्यानं त्याचं रुटीन आखून टाकलं होतं. राणीची आई गेल्याचं कळलं, तेव्हा तिथल्या मित्र-मैत्रिणींनी यांना खूप मदत केली. कोणी काहीही न बोलता, सगळ्यांनी मिळून लिहिलेलं एक उत्कट पत्र तिच्या टेबलावर ठेवून दिलेलं होतं. राणी दहा दिवस नव्हती तर तिची लेक्चर्स चुकू नयेत म्हणून सहकाऱ्यांनी सर्व लेक्चर्स टेप करून ठेवली. माणसांचे अनेक नमुने तिथं पाहायला मिळाले. जसे कार्ल टेलर होते, त्याच्या दुसऱ्या टोकाचीही माणसं तिथं होती. दुसऱ्याचे रिसर्च टापून जगातल्या निरनिराळ्या कॉन्फरन्सेसमध्ये वाचत फिरणारेही काही लेक्चर्स भेटले. 'व्हेअर देअर इज नो डॉक्टर' (याचं मराठीत 'डॉक्टर नसेल तेथे' हे भाषांतरही झाले आहे.) हे जगप्रसिद्ध पुस्तक लिहिणारा मेक्सिकोत काम करणारा एक अपंग गृहस्थ त्यांचा मित्र झाला. अभय नेहमी म्हणतो त्याप्रमाणे, एखादी गोष्ट मांडण्यापूर्वी तिला अनेक कसोट्यांवर घासून पाहून त्यातील सत्य शोधण्याची अमेरिकन लोकांची जिद्द त्यांना प्रभावित करून गेली. (त्या पार्श्वभूमीवर आपल्याकडे त्याच्या शब्दांत सांगायचं, तर 'असत्याची धुवांधार बरसात' असते.)

या तीन महिन्यांत त्यांनी पुढचा विचार चालविला होता. जॉन्स हाफकिन्समध्ये त्या दोघांना उत्तम नोकऱ्या मिळून अमेरिकेतच स्थायिक व्हायचा आग्रह त्यांच्या इन्स्टिट्यूटमधल्या लोकांनीही केला होता. पुढेमागे अभय तिथला डायरेक्टरही झाला असता; पण गडचिरोलीत राहण्याचा त्यांचा निर्णय आधीपासूनच पक्का होता. आय. सी. एम. आर. ला त्यांनी एक प्रोजेक्ट प्रोजेक्ट पाठवलं. ते इतकं उत्तम होतं की त्यांनी बावीस की अठ्ठावीस लाख रुपये मंजूरही करून टाकले. वास्तविक काही वर्षं रिसर्च केलेल्या मान्यवर संस्थांनाच ते अशी ग्रँट देतात. इथं यांची संस्था नुकतीच स्थापन होतेय ना होतेय तोच यांना ग्रँटही मिळाली. तिथले डायरेक्टर म्हणाले, "आतापर्यंत आमच्याकडे एवढं साउंड आणि प्रॉमिसिंग प्रोजेक्ट कधी सबमिट झालं नव्हतं."

त्या डायरेक्टरांनी महाराष्ट्राच्या चीफ सेक्रेटरींना लिहिलं, एक ब्राइट अँड प्रॉमिसिंग यंग कपल महाराष्ट्रात काम करू इच्छितंय, त्यांना सहकार्य करा. त्यांनी त्या वेळचे उत्साही हेल्थ सेक्रेटरी श्रीनिवासन यांना पत्र फॉरवर्ड केलं. श्रीनिवासन यांनी वध्याला अभयला पत्र पाठवून मुंबईला बोलावून घेतलं. या दोघांना हा सुखद धक्काच होता. आपण आल्या आल्या सरकारचं बोलावणं आलं.

अभय-राणीनं 'सर्च' ही संस्था स्थापन केली होती. रिसर्च ग्रँट मिळाली होती. त्यांना हवं होतं ते एक-दोन प्रायमरी हेल्थ सेंटर (पी. एच. सी.) चा बेस वापरून रिसर्च करण्याबाबतचं सहकार्य; पण उत्साही श्रीनिवासन म्हणाले, "एकदोन पी. एच. सी. काय मागता, सगळे जिल्ह्याचं सिव्हिल हॉस्पिटल तुम्ही ताब्यात घ्या आणि चालवा." अभयला त्यात रस नव्हता; पण शेवटी अशी तडजोड झाली, की दोन पी. एच. सी. 'सर्च' नं चालवावीत आणि गडचिरोलीच्या सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये अभय व राणीनं डॉक्टर म्हणून वेळ द्यावा. सिव्हिल हॉस्पिटलचा दर्जा सुधारण्यासाठी तिथल्या सिव्हिल सर्जनला सल्ला द्यावा. हे ठरल्यावर श्रीनिवासन म्हणाले, "आता हे तुम्ही प्रोजेक्ट स्वरूपात लिहून आम्हाला पाठवा. म्हणजे आम्ही गव्हर्नमेंटची मान्यता घेतो." अभयने तसा अर्ज केला.

एकदा तुम्ही अर्ज केला की मग ते तुमचं मूल होतं. (इट बिकम्स युवर बेबी). श्रीनिवासन बदलून गेले की रिटायर झाले आणि अभय मात्र मंत्रालयात या अर्जाच्या मंजूरीसाठी दीड वर्षं खेदे घालत बसला. तीन डिपार्टमेंटशी या प्रोजेक्टचा संबंध असल्यानं तीन मंत्री, तीन सेक्रेटरी यांच्या सहा व्हायच्या होत्या. आरोग्य खात्यातल्या खालच्या यंत्रणेला तर 'हे कोण आले आम्हाला सुधारायला' असं वाटत होतं. त्यामुळे अटींचा शब्द न शब्द ठरविताना भरपूर घासाधीस, वाटाघाटी होऊन एकदाचा जी. आर. निघाला.

हे गडचिरोलीला ८६ च्या पावसाळ्याला सुरुवातीला पोचले. त्यात चार दिवसांत एवढा पाऊस झाला, की रस्ते, पूल पाण्याखाली. गडचिरोलीचा जगाशी आठ-दहा दिवस संपर्कच तुटला. घरासमोर उभी केलेली त्यांची अँब्युलन्स निम्मी पाण्याखाली गेलेली.

गडचिरोली हा नुकताच तयार झालेला जिल्हा. सर्व राज्यात तो मागास. पाऊण भाग तर जंगलच. रस्ते नाहीत. सरकारी नोकरीत याला अंदमानच समजतात. भ्रष्टाचार केला, घोटाळे केले, तरी सरकारी नोकरीतून सहसा काढून टाकता येत नाही, त्यांची बदली गडचिरोलीला करतात. त्यामुळे एक तर भ्रष्ट, नाही तर अकार्यक्षम कर्मचारी, अधिकारी गडचिरोलीला लाभतात. येणाऱ्या प्रत्येकाची दुसरीकडे बदली करून घेण्याची धडपड चालत असल्यानं इथं त्यांचं लक्षच नसतं. बरेच लोक इकडे बदली झाल्या झाल्या मोठ्या रजेवरच जातात. जे येतात ते कुटुंब इकडे आणीत नाहीत. एक तर कुटुंब नागपूरला किंवा चंद्रपूरला. त्यात सरंगी नावाच्या झेड. पी. च्या 'सी. ओ.' असलेल्या आय. ए. एस. अधिकार्यानं धाडस करून गडचिरोलीत आपलं कुटुंब आणलं. त्यांचा लहान मुलगा न्यूमोनियानं आजारी पडला, तर गडचिरोलीत कुणी चाइल्ड

स्पेशलिस्ट नव्हता. त्या मुलाला चंद्रपूरला नेताना वाटेतच तो मरण पावला. ज्याच्या हाताखाली जिल्ह्यातले १२० डॉक्टर्स असतात, त्याची ही गत, तर सामान्यांचं काय ? त्या घटनेवरून तर अधिकारीवर्गात ते एक उदाहरणच झालं. इथं फॅमिली आणणं हा मूर्खपणाच होऊन बसला. आता लोक कुटुंबासहित राहायला येऊ लागलेत; पण गडचिरोली गावात नाही. तिथून ५-६ किलोमीटर अंतरावर एक पी. डब्ल्यू. डी. नं त्यांच्या टिपिकल ठोकळेबाज पद्धतीनं बांधलेलं सरकारी ऑफिससचं इमारतीचं एक बेटच तयार केलं आहे. पोलीस मुख्यालय, कलेक्टर कचेरी, सिव्हिल हॉस्पिटल, समाजकल्याण... सगळं एका आवारात.

अभय-राणी तिथं गेले तेव्हा सिव्हिल हॉस्पिटलची चांगलीच दैना होती. ते मुळातलं रूरल हॉस्पिटल. जिल्हा झाल्यावर फुगवून फुगवून त्याला सिव्हिल हॉस्पिटल केलेलं. सिव्हिल सर्जनचं कुटुंब कोल्हापूरला. ते महिन्यातून ४-५ दिवस तिथं यायचे, बाकी दिवस कोल्हापूरला गृहसौख्य. इथली सिव्हिल सर्जनची परंपरा एकंदरीत उज्ज्वलच. एक जण इथून बदलून गेल्यावर सोलापूरला निलंबित झाले. एम. आर. पाटील नावाच्या सिव्हिल सर्जनना ४४० रु. लाच घेताना अँटीकरप्शनवाल्यांनी अटक केली. (लोक म्हणतात, निदान पदाला शोभेल एवढी तरी लाच घ्यावी की नाही ?) एक सिव्हिल सर्जन अभय आल्यानंतरच्या काळात निलंबित झाले ते आजतागायत.

सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टर क्वार्टर्सवर राहत. ते हॉस्पिटलमध्ये राउंडच घेत नसत. पेशंटला त्यांच्या घरी जावं लागे. त्याबद्दल त्यांना फी द्यावी लागे. या डॉक्टरांमध्ये गट होते. गावातल्या राजकारणांच्या दोन गटांत हेही गट सामील होते.

अभय व राणीनं सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये आपापल्या विभागाचं काम करायला सुरुवात केली. हॉस्पिटलमध्ये राउंड घेणं चालू केलं. दोघं रात्रंदिवस काम करू लागले. त्यांची कीर्ती वणव्यासारखी सगळ्या जिल्ह्यांत पसरली. अडलेल्या महिलांची सिझेरियन राणीनं इतकी केली, की त्या हॉस्पिटलला 'बंग बाईचा दवाखाना' म्हणून ओळखलं जाऊ लागलं. तिला पाहण्यासाठी खेड्यापाड्यातून महिला येऊ लागल्या. वर्षभरात हॉस्पिटलच्या ओ. पी. डी. ला येणाऱ्या पेशंटची संख्या दुप्पट झाली. तीस खाटांच्या या हॉस्पिटलमध्ये अडुसष्ट खाटा मांडून पेशंटची सोय करावी लागली.

दोन जवळच्या खेड्यांतल्या पी. एच. सी. (प्राथमिक आरोग्य सेवा केंद्र) च्या विभागात त्यांनी रिसर्च सुरू केला. तिथल्या एरव्ही काम न करणाऱ्या डॉक्टर, नर्सस, वॉर्डबॉइज इत्यादी कर्मचाऱ्यांमध्ये यांनी एवढा उत्साह निर्माण केला, की कार्यक्षमतेच्या बाबतीत ती केंद्रं जिल्ह्यात पहिली येऊ लागली.

सरकारी यंत्रणेला हे फारच खटकू लागलं. त्या पी. एच. सी. च्या डॉक्टरना त्यांचे नागपूरमधील वरिष्ठ विचारू लागले, "का हो, फार काम करताय सध्या ? मग पूर्वी का करत नव्हता ?"

अभयनं सिव्हिल हॉस्पिटलच्या व्यवस्थापनातही लक्ष घातलं. एकदा त्यानं औषधांचा स्टॉक बघितला. कधी न लागणाऱ्या औषधांच्या लाखो कॅप्सुल्स, सलाईनच्या प्लॅस्टिक बॅग्स.... हजारो. तिथं सेरेब्रल मलेरिया हा खूप नेहमीच्या रोग; पण त्यासाठी साधं क्लोरोक्वीन नाही. ते औषध लिहून द्यावं लागे. नको असलेली औषधं 'डंप' करायला गडचिरोलीइतकं योग्य ठिकाण कुठलं सापडणार ?

अभयनं एका आदिवासी पेशंटला क्लोरोक्वीन लिहून दिलं. त्यानं जवळचा लोटा विकून ते औषध आणल्याचं अभयला नंतर समजलं. मग अभयनं त्या वर्षी येऊ घातलेल्या निरुपयोगी औषधांचा लॉट सरळ नाकारून परत पाठवला. त्यावर खूप आरडाओरड झाली; पण नंतर योग्य त्या औषधांचा पुरवठा होऊ लागला.

प्रस्थापित यंत्रणा त्यांच्यावर किती उखडली असेल, त्याची आपण कल्पना करू शकतो. त्यात 'सर्च'च्या रिसर्च उपक्रमालाही आकार येऊ लागला. तिथल्या रक्तपासणीत यांना 'सिकल सेल' अॅनिमिया सापडला. गडचिरोली भागात तो यापूर्वी कुणालाही सापडला नव्हता. आरोग्यमंत्री भाई सावंत यांनी तिथल्या सभेत याचं जोरदार कौतुक केलं. 'आमच्या सरकारी यंत्रणेला एवढ्या वर्षांत सिकल सेल सापडला नव्हता, तो या स्वयंसेवी संस्थेला सापडला. अशा संस्था पुढं येणार असतील, तर सरकारच्या वतीनं काही जबाबदाऱ्या आम्ही त्यांच्यावर सोपवायला तयार आहोत, हे ऐकल्यावर तर या यंत्रणेच्या पोटात गोळाच उठला असणार. वरपासून खालपर्यंत या यंत्रणेनं सर्चच्या उपक्रमाबरोबर अलिखित आणि अघोषित असहकारच सुरू केला. यांना कुठं अडकवता येईल, याची अनेक जण वाट पाहत बसले.

शासकीय कार्यक्रमाचं एक वैशिष्ट्य म्हणजे 'टारगेट ओरिएटेड' प्रोग्रॅम. प्रत्येक जिल्ह्याला फॅमिली प्लॅनिंग, आय सर्जरी अशा बाबतीत उद्दिष्ट ठरवून दिली जातात. हे प्रोग्रॅम वरून खालपर्यंत बैलाच्या शेपट्या पिरगाळाव्यात, तसे वरिष्ठांकडून कनिष्ठांपर्यंत चालत येतात. मग जिल्ह्यांच्या स्पर्धा लागतात. तशी त्या वेळी डोळ्यांच्या सर्जरीविषयी गडचिरोली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यात स्पर्धा होती. या प्रोग्रॅमची आणखी खासीयत अशी, की सगळ्यांना 'मार्च एण्ड'च्या आधी एकदोन महिने जाग येते आणि मग अंगात आल्यासारखे सगळे कामाला लागतात.

गडचिरोलीला ॲक्टिंग सिव्हिल सर्जन डॉ. झाडे होते. ते स्वतः आय सर्जन होते. त्यांनी जिल्हाभर असा कॅपचा धडाका लावला. गडचिरोलीला असाच त्यांनी आय कॅप आयोजित केला. अभयनं त्यांना बजावलं, “आपल्या हॉस्पिटलमध्ये तीसच्या जागी अडुसष्ट पेशंट असल्यानं आधीच गर्दी झाली आहे. त्यात तुमचे पन्नास-साठ पेशंट कसे मावणार ? क्रॉस इन्फेक्शन होण्याचा अशा वेळी धोका असतो. जे करायचं ते बाहेर करा.”

ते म्हणाले, “आम्ही कलेक्टर कचेरीच्या आवारात हा कार्यक्रम घेणार आहोत.”

डॉ. झाड्यांना मधूनमधून कुणाला न सांगता गायब व्हायची सवय होती. तसे ते या प्रोग्रॅमच्या आधी चारपाच दिवस गायब झाले. कलेक्टर वगैरे इतर संबंधित चौकशी करू लागले. पण त्यांचा पत्ता नव्हता. ते आदल्या दिवशी उगवले. आल्या आल्या त्यांनी कॅप साईट बदलून परत सिव्हिल हॉस्पिटलला आणली.

अभय-राणी त्या दिवसांत सिकल सेल रक्ततपासणी मोहिमेसाठी दिवसेंदिवस बाहेर असायचे. रात्री राणी उशिरा घरी परत आली. गावातल्या एका नागरिकाची पत्नी सिरीयस कंडिशनमध्ये हॉस्पिटलमध्ये आली व ते राणीला बोलवायला आले. तिचे गर्भातले मूल आतल्या आत मेलेले होते. ती आर. एच. निगेटिव्ह रक्तगटाची होती. रक्तस्त्रावानं ती सिरीयस झाली होती. राणीनं सकाळी तिचं इव्हॅक्युएशन (गर्भाशयातील सर्व काही काढून टाकण्याचं) ऑपरेशन केलं आणि राणीच्या सहायकांवर केस सोपवून ते परत सिकल सेल पाहणीसाठी निघूनही गेले.

सकाळी ज्या ऑपरेशन थिएटरमध्ये एक इर्मजन्सी ऑपरेशन झालं, तिथं जर आय कॅप सर्जरी करायची असेल, तर कमीत कमी चोवीस तास थिएटर ‘फ्युमिगेट’ (औषधी धूर) करून बंद ठेवायला पाहिजे होतं; पण झाड्यांनी ‘पब्लिक फंक्शन’ आयोजित केलं होतं. तिथं त्यांनी दुपारी बाराला मान्यवरांच्या उपस्थितीत सर्जरी करायला सुरुवात केली. त्याचे फोटो काढण्यासाठी पत्रकार, फोटोग्राफर यांना आपापल्या चपलाबुटांसह थिएटरमध्ये येऊ दिलं होतं.

चार-पाच दिवसांनंतरची सकाळ.

अभय ओ. पी. डी. त काम करीत बसला होता. झाडे तिथं आले व म्हणाले, “आताच बँडेजेस सोडली. बारा लोकांना इन्फेक्शन झालंय.”

अभय हादरलाच. कारण इन्फेक्शन म्हणजे डोळा जाणंच; पण झाडे सहजपणे म्हणाले, “त्याची काही काळजी नको. मी त्यांना परत ड्रेसिंग करून गावोगाव पाठवून देणार आहे.”

अभय म्हणाला, “हे बरोबर नाही. एक तर तुम्ही त्यांना वाऱ्यावर सोडू नये, आणि दुसरं म्हणजे ताबडतोब तुमच्या वरिष्ठांना हे कळवा. धिस इज सिरीयस मॅटर.”

राणीला बोलावून घेतलं. ती म्हणाली, “तुम्ही गप्प बसणार असलात तरी आम्ही गप्प बसणार नाही, हे लक्षात ठेवा.”

त्यांना ते वरिष्ठांना कळवावंच लागलं.

स्वतःला वाचविण्यासाठी झाड्यांनी प्रेसला बातमी दिली, “आय कॅप सर्जरीपूर्वी राणी बंग यांनी त्यांच्या खाजगी पेशंटचं ॲबॉर्शन केलं, म्हणून या बारा लोकांचे डोळे गेले.”

गडचिरोलीतील दोनचार कधीमधी निघणाऱ्या लंगोटीपत्रांनी ही बातमी अधिकच भडक मथळे देऊन दिली. या बातम्यांवरून शहानिशा न करता नागपूरच्या काही मोठ्या जबाबदार पत्रांनीही तशाच बातम्या दिल्या.

वास्तविक ते ऑपरेशन ‘इव्हॅक्युएशन’चं होतं, ॲबॉर्शनचं नव्हतं आणि खासगी पेशंट म्हणायला राणी खाजगी प्रॅक्टिस करीतच नव्हती. बरं, ती पेशंट शॉकमध्ये गेलेली इमर्जन्सी केस होती. तिचं ऑपरेशन करणं हे राणीचं कर्तव्य होतं; पण हे ऐकणार कोण ? ‘सिव्हिल हॉस्पिटल’च्या कारभारात ‘सर्च’ची ‘दादागिरी’, ‘मनमानी कारभार’ अशा स्वरूपाच्या बातम्या.

अभय-राणी गडचिरोलीत आल्यामुळं अनेक लोक नाराज होते. खासगी डॉक्टरांच्या प्रॅक्टिस बसल्या होत्या. अभयनं कलेक्टरच्या मुलीला तपासायला घरी न जाता ओ. पी. डी. त बोलावलं आणि तिथंही मध्ये न घुसवता रांगेनं आल्यावर तपासलं म्हणून ते घुश्श्यात होते. (पण ही घटना जिल्हाभर पसरून लोकांचा त्यांच्यावरचा विश्वास व आदर फारच वाढला.) हे सगळे एकत्र होऊन अपप्रचाराची मोहीमच चालवू लागले.

राणी सांगत होती, “मी एकदा रस्त्यानं चालले होते. एकानं मला थांबवून विचारलं, ‘तुम्हाला बारा लोकांचे डोळे घालवताना काय वाटलं ?’ मला संताप आला होता; पण मी शांतपणं विचारलं, ‘तुम्ही कोण आहात ?’ ‘पत्रकार.’ ‘तुमचं कार्ड दाखवता का ?’ मग काही न बोलता तो निघून गेला. एवढं कशाला, मुलाला बरं नव्हतं. जरा चेंज म्हणून मी चंद्रपूरला माझ्या घरी चार दिवस गेले. मला पाहिल्या पाहिल्या माझी वहिनी म्हणाली, की काय हो राणीताई, कसे हो तुम्ही लोकांचे डोळे घालवले ?”

अभय म्हणाला, “चाळीस आमदारांनी सद्दाम देऊन विधानसभेत प्रश्न विचारला. योगायोगानं मी मुंबईत होतो. मी विधानसभेच्या गॅलरीत जाऊन बसलो. काय एकेक आरोप करत होते ! हे ‘सर्च’ काय भानगड आहे ? हे

अमेरिकेचा पैसा इथं आणून 'सी. आय. ए.'च्या कारवाया करतात काय ? कुणी म्हणाले, 'यांचा नक्षलवाद्यांशी संबंध आहे म्हणतात ते खरं आहे काय ?' काय वाटेल ते ! 'आपुले मरण आपल्या डोळा' पाहिल्याचा अनुभव आला. आरोग्यमंत्र्यांनी डिफेन्स दिला; पण मी अगदी हताश होऊन गेलो. आपण काय करायला इथं आलो होतो आणि काय झालं !''

चौकशी समिती त्या प्रसंगानंतर लगेचच गडचिरोलीला आली. त्यात नागपूरच्या मोठ्या डॉक्टरांचा, प्रोफेसरांचा समावेश होता. त्यांनी थिएटरमधल्या सगळ्या वस्तूंवरचे, पेशंटच्या डोळ्यांतल्या इन्फेक्शनचे, ऑपरेशन झालेल्या स्त्रीच्या गर्भाशयातले जंतूसाठी नमुने घेतले. त्यांचा रिपोर्ट आला. ज्या जंतूमुळे डोळ्यांना इन्फेक्शन झालं, ते स्त्रीच्या गर्भाशयातले नव्हतेच, तर ते आले होते थिएटरमधल्या फॉरसेप्स ठेवतात त्या डेटॉलच्या पाण्याच्या बाटलीतले. ते पाणी बऱ्याच दिवसांत बदललं गेलं नव्हतं. या रिपोर्टमुळे झाडे आणि थिएटरमधली राधामणी नावाची नर्स-दोघं निलंबित झाले. अभय-राणी यातून तावूनसुलाखून बाहेर पडले.

लगेच एक घटना घडली. डायरियासाठी एक मूल अॅडमिट झालं आणि ते काही वेळानं गेलं. परत अभयविरुद्ध गदारोळ ! एवढे फॉरेन रिटर्न डॉक्टर, आणि साधा डायरिया ट्रीट करता येत नाही, अशा बातम्या. अभय म्हणत होता, की हा ट्रीटमेंटला रिस्पांड झाला नाही त्या अर्थी एन्केफेलायटिसची साध असण्याचा संभव आहे, त्याची दक्षता घेऊ या; पण कोणी ऐकलं नाही. पुढे भराभर केसेस येऊन एन्केफेलायटिसनं दगावू लागल्या.

आता सगळ्याला अभय आता कंटाळला. आतापर्यंत आपण सुटलो; पण कुठंतरी काहीतरी करून हे आपल्याला अडकवणारच. तेव्हा हातीपायी यातून धड बाहेर पडावं. डॉ. देवधरांना त्यानं सल्ला विचारला. तेही म्हणाले, "तू यातून विथड्डो व्हावंस, हे बरं."

शेवटी गडचिरोलीत आल्यापासून वर्षभरातच, ८७ च्या मध्यावर सरकारी सहकार्याच्या प्रयोगातून अभय-राणीनं अंग काढून घेतलं आणि 'सर्च'चं स्वतंत्रपणे काम करायला सुरुवात केली.

एका अर्थी त्यांच्या गुरूंच्या-कार्ल टेलर यांच्या नारंगवाल अनुभवाची पुनरावृत्ती झाली होती; पण अभय इथला नागरिक असल्यानं तो इथं स्वतंत्रपणे परत उभा राहू शकला.

भाषणात कुठलाही मुद्दा समजावून सांगताना अभय एखादी गोष्ट सांगतो. वास्तविक मला 'वक्तृत्वा'चं वावडं आणि तिटकारा आहे. भाषणात ठरवून

गोष्टी, सुभाषितं, विनोद सांगतात ते मला कृत्रिम वाटतं; पण अभयची गोष्ट मात्र ऐकावीशी वाटायची. कारण ती अगदी चपखल असायची. वर्ध्याजवळच्या कान्हापूर गावातल्या अनुभवानंतर त्यानं कामाची दिशा बदलली हे सांगताना तो माशीची उपमावजा गोष्ट सांगायचा : एक माशी काचेच्या तावदानातून बाहेर पडायचा प्रयत्न करत होती. काचेवर परत परत आपटत होती. गुरूनं शिष्याला विचारलं, 'याकडं पाहून तुला काय वाटतं ?' शिष्य म्हणाला, 'मार्गावरची तिची असीम निष्ठा मला दिसते.' गुरू हसला व म्हणाला, 'खिडकीवरचं व्हेटिलेटर उघडं आहे. तरीही ही माशी या काचेवर धडका घेत आहे. ही मेली तरी या मार्गानं ती बाहेर पडू शकणार नाही. ती महामूर्ख आहे !' असं सांगून अभय म्हणाला, " 'सेवा हे परिवर्तनाचं साधन' असं धरून चाललो आणि त्या गावात आम्ही तो प्रयोग केला. अपयश आल्यावर परत तीच चूक करीत राहिलो असतो, तर त्या माशीसारखीच आमची अवस्था झाली असती."

रिसर्चविषयी बोलताना त्यानं मुल्ला नसरुद्दीनची (कधी कधी त्याला तो बिरबलाच्या गोष्टीचंही रूप देतो.) गोष्ट सांगितली. रात्रीच्या काळ्याकुट अंधारात मुल्ला नसरुद्दीन एका दिव्याखाली काही तरी शोधत असतो आणि सापडत नाही म्हणून छाती पिटून रडत असतो. कुणीतरी विचारतं, "काय मुल्लाजी, काय हरवलं ?"

मुल्ला म्हणतो, "माझी अंगठी हरवली."

"कधी हरवली ?"

"काल हरवली."

"नेमकं कुठं हरवली ?"

"इथून चार मैलांवर, नदीकाठी हरवली."

त्या माणसानं चकित होऊन विचारलं, "मग इथं कां शोधता आहात ?"

"कारण इथं दिव्याचा उजेड आहे."

असं सांगून अभय म्हणाला, "आमचा सगळा रिसर्च या पद्धतीचा असतो. आमचा सगळा रिसर्च कुठं चालतो ? दिव्याखाली म्हणजे दिल्ली, मुंबईतल्या मोठमोठ्या बिल्डिंगमध्ये बसून. प्रश्न कुठं आहेत ? दूर खेड्यापाड्यांत. मग तिथं का जात नाहीत ? तिथं आमच्या सोयी कुठं आहेत ?

"जगातल्या आरोग्यसेवेचं नियमन, संशोधन, फंडिंग करणारी सर्वात मोठी संस्था म्हणजे युनोचं वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशन (डब्ल्यू. एच. ओ.). डब्ल्यू. एच. ओ. कडून फतवे येतात. निरनिराळ्या देशांतील सरकारे ते स्वीकारतात. केंद्रातले आरोग्यमंत्री राज्यातल्या आरोग्यमंत्र्यांना, ते त्यांच्या डिपार्टमेंटला, असं करीत एखादा प्रोग्रॅम शेवटपर्यंत पोचतो. संशोधन संस्थांचंही असंच. अमुक

प्रोग्रॅमवरच्या रिसर्चला फंडिंग मिळतंय म्हटल्यावर सगळे तिकडं धावतात. या वैद्यकीय सेवेच्या जगात एकेका रोगाची लाट येते. त्याची फॅशन बनते. मग काय, प्रत्यक्ष रोगसुद्धा जितक्या वेगानं पसरत नसेल इतकी ही लाट जगभर पसरते. मग तो प्रॉब्लेम त्या भागात असो वा नसो. 'डब्ल्यू. एच. ओ. चं फंडिंग आहे म्हणून ते प्रोग्रॅम राबवले जातात. त्यातून पांढरी व्हेइकल्स मिळतात. अनेकांना 'कन्सल्टन्सी' मिळते. त्यातून आकडेवांच्या तयार होतात. त्यावर रिसर्च होतात. तो पाहिल्यावर वरचे लोकही खूष होऊन स्वतःची पाठ थोपटून घेतात. सगळा मिळून एक भ्रम तयार होतो. सर्वसामान्य माणसाला आपल्यासाठी या लाटा येतात कधी आणि जातात कधी, हे कळतही नाही."

अभयच्या (जेव्हा अभय म्हणतो तेव्हा त्यात राणी आलीच.) कामाची दिशा मात्र वेगळीच निघाली. आतापर्यंतचे रिसर्च हे शहरातल्या हॉस्पिटलमध्ये येणाऱ्या पेशंटवर झालेले. अभयनं लोकांमध्ये जाऊन रिसर्च केलं. कुठल्याही फॅशनच्या आहारी न जाता तिथले प्रश्न काय आहेत, हे शोधाचा प्रयत्न केला आणि तोही लोकांसह.

'सर्च'चं गडचिरोलीतलं ऑफीस म्हणाल, तर ते एक जुनं तेंदूपत्यांचं गोदामच होतं. दगडी, खूप उंच, वर पत्रे असलेला मोठा हॉल, त्यात पार्टिशनस टाकून खोल्या केलेल्या, भिंतीवर खूप चार्ट्स लावलेले, त्यातही रोगांच्या प्रमाणाचे आलेख लावलेले. एक-दोन केबीनमध्ये कॉम्प्युटरवर कुणी काम करीत बसलेले. डॉ. देवधर सांगत होते, "ज्या वेळी इथं रिसर्चमध्ये काय, इंडस्ट्रीमध्येसुद्धा कॉम्प्युटर फारसे वापरत नव्हते त्या वेळी तो गडचिरोलीसारख्या गावात कॉम्प्युटरवर काम करीत बसे, हे त्याचं विशेष आहे."

अभयला लहान मुलांच्या आरोग्यात विशेष रस होता. बालमृत्यूचं प्रमाण किती आणि कुठल्या रोगांमुळं जास्त होतं, हे त्यानं स्वतः पाहायचं ठरवलं. हे काम करणं म्हणजे शिरगणतीपेक्षा अवघड काम. एरवी बालमृत्यूचं रेकॉर्ड तयार होतं ते हॉस्पिटलमधल्या मृत्यूच्या रेकॉर्डवरून. आपण पाहतोच, की कितीतरी मुलं घरीच जातात. खेड्यापाड्यांत कित्येकांच्या मृत्यूची नोंदही केली जात नाही. अनेक मुलं दवाखान्यातही न नेता मरतात. त्यामुळं स्थानिक डॉक्टरांना गाठलं तरी ते पुरेसं होत नाही.

यासाठी अभयनं एक अभिनव पद्धत वापरली. तिला 'व्हर्बल अँटॉप्सी' म्हणतात. अँटॉप्सी म्हणजे पोस्टमार्टेम आणि व्हर्बल म्हणजे तोंडी. जिथलं मूल गेलेलं असेल तिथं जाऊन तोंडी माहिती घेऊन त्याच्या मृत्यूचं निदान करणं. ही पद्धत नुकतीच जगात कुठंतरी वापरली गेली होती; पण ती खूपच सदोष आणि

अपुरी होती. कार्ल टेलर यांनी नारंगवालला वापरली; पण ती एकाच रोगापुरती. अभयनं लहान मुलांच्या मृत्यूस कारणीभूत होणाऱ्या जवळपास सर्व रोगांचा त्यात समावेश केला व निदान करण्याची पद्धत अधिक शास्त्रीय व सुटसुटीत केली.

जिवंतपणीसुद्धा रोगाचं निदान करायला डॉक्टर लागतो, त्या डॉक्टरलाही काही रक्त वा अन्य तपासण्यांची मदत घ्यावी लागते. अभयकडं डॉक्टर नव्हते. होती ती त्यानंच तयार केलेली, थोडं प्रशिक्षण दिलेली, त्याच गावातली तरुण मुलं. त्यांना त्यानं 'आरोग्यदूत' नाव दिलं. दोन तालुके त्यानं या पाहणीसाठी निवडले. त्यांत पहिल्या टप्प्यात जन्म-मृत्यूची नुसती नोंद ठेवायचं काम दिलं. पाच वर्षांपर्यंतच्या मुलांच्या मृत्यूची बातमी समजल्यावर आरोग्यदूतानं त्या घरी जायचं. मृत्यूनंतर पंधरा दिवसांनी (कारण आधी माणसं दुःखात असतात) आणि सहा महिन्यांच्या आत. (कारण नंतर माणसे शेवटच्या आजारातल्या काही गोष्टी विसरू लागतात.)

अभयनं या सर्व रोगांची लक्षणं, चिन्हं यांची यादी करून निदानाची पद्धत बसवली. उदाहरणार्थ, न्यूमोनियाच्या बाबतीत ताप, खोकला आणि श्वासोच्छ्वास अति जलद होतो. ही तीन लक्षणं एकत्र आली तर तो न्यूमोनियाशिवाय दुसरा रोग असूच शकत नाही. अशी या सर्व रोगांची व्यवच्छेदक लक्षणं एकत्र करून तसे फॉर्म भरायचे. ही पद्धत प्रत्यक्ष खेड्यातून वापरायच्या आधी हॉस्पिटलमध्ये राहून मृत्यू पावलेल्या पेशंटच्या बाबतीत आरोग्यदूतांना टेस्ट करायला लावली. त्यांचं निदान आणि ती केस ट्रीट केलेल्या लहान मुलांच्या डॉक्टरचं निदान, यात किती फरक पडतो ते पाहिलं. ते अगदी जवळपास एकच आलं.

या सगळ्या जवळपास हजार बालमृत्यूंच्या पाहणीत असं आढळलं, की 'न्यूमोनिया' हे लहान मुलांच्या मृत्यूचं सर्वात मोठं कारण आहे. ४० टक्के बालमृत्यू न्यूमोनियानं झाले होते. तोपर्यंत जगात गरीब देशातल्या बालमृत्यूचं डायरिया (जुलाब) हेच प्रमुख कारण समजलं जायचं. 'सर्च'नं जगाला न्यूमोनिया हा सर्वात मोठा प्रश्न असल्याचं दाखवलं. अभयचा निबंध आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये आल्यानंतर 'डब्ल्यू. एच. ओ.'नं आणखी काही देशांत संशोधकांना पाहणी करायला सांगितलं आणि तीन वर्षांनी डब्ल्यू. एच. ओ. ला जाहीर करावं लागलं, की न्यूमोनिया हे गरीब देशातील बालमृत्यूचं सर्वाधिक महत्वाचं कारण आहे. त्यासाठी विभाग उघडावा लागला. प्रोग्रॅम आखावे लागले.

आता प्रश्न निश्चित झाला. उपाय काय करायचा? अभयनं चार तालुके घेतले. त्यातले दोन तालुके नुसते तुलनेसाठी ठेवलेले (कंट्रोल) आणि दोन

तालुके प्रत्यक्ष निदान व उपचारांसाठी (इंटरव्हेशन). हे तंत्र आधुनिक संशोधन क्षेत्रात वापरलं जातं. त्यामुळे तुम्ही जे काही कार्य करता त्याचा परिणाम शास्त्रीय पद्धतीनं तपासता येतो. त्यासाठी कंट्रोल आणि इंटरव्हेशन हे दोन्ही विभाग सर्व दृष्टींनी सारखे असावे लागतात. लोकसंख्या, जातींचे प्रमाण, शिक्षणाचे प्रमाण, माणशी सरासरी उत्पन्न, आरोग्य सेवेची उपलब्धी, असे अनेक घटक तंतोतंत तेच असलेले हे विभाग अभयनं निवडले. कंट्रोल विभागात चव्वेचाळीस गावं होती. इंटरव्हेशन विभागात अठ्ठावन्न गावं होती.

शास्त्रीय जगातले कठोर निकष अभय तंतोतंत पाळत होता. त्याला ती आवडच आहे. शेतमजुरांच्या किमान वेतनाच्या निबंधाच्या वेळी तो कोटेकोरपणा दिसलाच होता. नंतर तो जॉन्स हाफकिन्स युनिव्हर्सिटीत गेल्यामुळे त्याला आणखीनच भक्कम स्वरूप आले. अमेरिकेविषयी आमचं एकदा बोलणं चाललं असता तो म्हणाला, “तिथल्या लोकांची सत्यान्वेषण करण्याची जी वृत्ती आहे ना, ती थक करणारी, नम्र व्हावं अशी आहे. ती आपण शिकणं फार आवश्यक आहे, आणि आपला रिसर्च त्यांनी चांगला म्हणावा म्हणून नाही, तर तो आपल्यासाठीच आवश्यक आहे.”

मलाही ते नेहमी जाणवतं. बेधडक विधानं करण्यात आपला हात कुणीच धरू शकत नाही. परवा मी ‘निसर्ग शेती’ वरच्या परिषदेला गेलो होतो. काही लोक प्रयोगाच्या कसल्याही कसोट्या न लावता काहीही बेफाट ‘संशोधन’ मांडत होते.

अभय म्हणाला, “क्लिनिकल ट्रायल हे तंत्र लूड नावाच्या माणसाला दोनशे वर्षांपूर्वी सापडलं. जेलमधल्या कैद्यांना ‘स्कर्वी’ हा रोग मोठ्या प्रमाणावर व्हायचा. व्हिटॅमिन ‘सी’च्या अभावानं तो होतो, हा अंदाज होता, त्यानं कैद्यांचा एक ग्रुप वेगळा केला. त्याचे दोन भाग पाडले. एका भागातल्या कैद्यांना लिंबाचा रस सुरू केला. दुसऱ्यांना तो दिला नाही. दुसऱ्या कुठल्याही मार्गाने व्हिटॅमिन ‘सी’ त्यांना मिळत नाही, याची खात्री केली. ठराविक काळानंतर त्याला आढळलं, की पहिल्या भागातील कैद्यांत स्कर्वीची कुठलीही लक्षणं नव्हती. दुसऱ्या भागातील स्कर्वीनं पछाडलेले कैदी तसेच राहिले होते. ही जगातील पहिली क्लिनिकल ट्रायल. त्यानंतर हे तंत्र विकसित होत गेलं. इतकं चांगलं तंत्र आपल्या हातात असताना आपण त्याचा वापर कां करीत नाही ?”

एका प्रसिद्ध संशोधकाचं वाक्य आहे, ‘तुम्हाला अतिशयोक्ती करायची असेल तर मी सोपा उपाय सांगतो, तुमच्या प्रयोगातला कंट्रोल विभाग उडवून टाका !’

अभयनं सुरू केलेल्या व्हर्बल ॲटॉप्सीमध्ये लक्षात आलं होतं, की लहान मुलांमध्येही, अगदी नवजात मुलांचा न्यूमोनिया हा मृत्यूला जास्त कारणीभूत ठरतो. ते मूल इतकं लहान असतं, की त्याला घरातून हॉस्पिटल किंवा दवाखान्यात हलवायला घरचे लोक धाबरतात. अशा घरात सुलभ प्रवेश कुणाला असतो, तर त्या गावातल्या सुइणींना. त्यांनीच ते बाळंतपण केलेलं असतं, आणि नंतर काही दिवस अंगाला तेल लावायच्या निमित्तानं त्या घरात तिचं जाणं-येणं असतं. या आरोग्यदूतांबरोबरच या सुइणींनाही त्यांनी उपचार कार्यक्रमात घेतलं.

कार्यक्रमाला सुरुवात करण्याअगोदर अभयनं, या न्यूमोनियाकडे लोक कशा दृष्टीनं बघतात, हे जाणून घेण्यासाठी सुइणी, आरोग्यदूत व प्रत्यक्ष लोक यांच्याकडून माहिती घेतली. या रोगाविषयीच्या त्यांच्या कल्पना, रोगाच्या लक्षणांविषयी त्यांच्या वापरातले स्थानिक शब्द, हे शोधलं. आणि त्यांना आढळलं, की त्या बाबतीत त्या भाषेत बरंच काही आहे. न्यूमोनियात जोराचा श्वासोच्छ्वास होतो त्याला ते ‘लहाक’ किंवा ‘धाप’ म्हणतात. न्यूमोनियात श्वासोच्छ्वासाला कष्ट पडतात आणि बरगड्यांतले स्नायू आत ओढले जातात. त्याला ते ‘पाचऱ्या ओढल्या गेल्या’ असं म्हणतात. बरगड्या संपल्यावर खाली असतो तो भाग ओढला जातो त्याला ‘बलकुशा ओढल्या जाणं’ म्हणतात. या सुइणींना त्यांनी न्यूमोनियाचे पेशंट दाखविले. न्यूमोनियावरच्या डब्ल्यू. एच. ओ. किंवा अन्य संस्थांनी तयार केलेल्या व्हिडिओ फिल्म्स दाखविल्या. हे सर्व शिक्षण हसतखेळत, काही खेळ घेऊन, नाटकं करून दिलं.

सगळ्यांत अडचण होती ती त्या महिला श्वासोच्छ्वासाचा दर नेमकेपणानं कसा मोजू शकतील, ही. कारण त्या नेमकेपणावर त्या रोगाचं निदान अवलंबून असणार होतं. त्या महिला निरक्षर असल्या तरी त्यांना डझनाचा हिशेब रोजच्या व्यवहारात करावा लागत असल्यानं बारापर्यंत आकडे मोजता येत होते. मग त्यांनी एक यंत्र तयार केलं. त्याचं नाव ‘ब्रेथ काउंटर’ किंवा ‘श्वासमापक.’

‘सर्च’च्या गोडाऊनमधल्या ऑफीसमध्ये बसलो असता अभयच्या टेबलावरच्या त्या, एरवी कधी न पाहिलेल्या चमत्कारिक वस्तूकडे माझं लक्ष वेधलं गेलं होतंच. ते खेळणं दिसत होतं. आठ-नऊ इंच लांबीच्या दोन लाकडी पट्ट्या. त्या दोन पट्ट्यांमध्ये एका बाजूला प्लॅस्टिकचं वाळूचं घड्याळ. त्या बाजूला दोन जाड तारा. त्या तारांमध्ये गुंफलेले लाकडी मणी. वरच्या तारेत पाच पिवळे मणी, शेवटचा मणी लाल. खालच्या तारेवर चार निळे मणी, शेवटचा लाल. या दोन पट्ट्यांमध्ये, साईडला तीनतीन इंची लांब, तशाच लाकडी पट्ट्या जोडलेल्या. मी ते खेळणं घेऊन उलट करून वाळू कशी खालच्या

भागात येते हे पाहत बसलो. मणी सारत चाळा करीत बसलो. शेवटी अभयला विचारलं, “काय आहे हे ?”

तो म्हणाला, “आम्ही न्यूमोनिया डायग्नोसिससाठी तयार केलंय.”

मी थक्क झालो. या खेळण्यानं डायग्नोसिस होणार ?

त्यानं मग ते समजावून दिलं. सुइणीना बाराच्या पुढं आकडे मोजता येत नाही. घड्याळ पाहता येत नाही. घड्याळ पाहायचं म्हटलं तरी श्वासावर लक्ष ठेवायचं की घड्याळावर, ही अडचण यायची. या यंत्रात वाळूचं घड्याळ एकदा उलटं करून ‘ऑन’ केलं, की श्वास मोजायला सुरुवात करायची. दहा मोजून झाले की एक मणी सरकवायचा. वाळू संपायच्या आत लाल मणी आला की तो लाल मणी न्यूमोनियाचं निदान जाहीर करीतच येतो. एक ओळ दोन महिन्यांच्या आतल्या मुलांसाठी आणि दुसरी त्यापुढच्या वयाच्या मुलांसाठी. त्यातही कुठली रांग कुणासाठी, अशी चूक होऊ नये म्हणून त्या तारांच्या लगत असलेल्या लाकडी पट्टीवर एक नवजात अर्भकाचं व दुसरीवर त्यापेक्षा मोठ्या वयाच्या मुलाचं चित्र काढलेलं.

अभय म्हणाला, “याचं जास्त प्रॉडक्शन केलं, तर किंमत बारा-तेरा रुपयांवर येईल. हा जर लहान मुलांच्या बाबतीतला नंबर एकचा प्रश्न असेल तर हे उपकरण थर्मामीटरसारखं घरी ठेवायला हवं. म्हणजे लोकांनाच न्यूमोनियाचं निदान घरच्या घरी करता येईल. त्यांना लगेच वैद्यकीय केंद्राची मदत घेता येईल.”

अड्डावन्न गावांतल्या अठ्ठेचाळीस हजार लोकसंख्येसाठी ‘सर्च’नं आरोग्यदूत आणि दायांची निदान व उपचार यंत्रणा १९८८ मध्ये उभी केली, ती आजतागायत चालू आहे. कुठलाही स्टेथॉस्कोप, थर्मामीटर न वापरता अडाणी लोकांनी हा प्रोग्रॅम लढवला आहे. अभय विनोदानं म्हणतो, “त्यांना वीसपर्यंत आकडे मोजता येत नाहीत; पण न्यूमोनियाचं निदान अचूक करता येतं.”

“निदान झालं, उपचारांचं काय ?”

“उपचारांचं काम आम्ही आरोग्यदूत आणि दाया यांच्या हातात दिलं आहे. एक सेफर अँटिबायोटिक आहे ‘कोट्रामोक्साझॉल.’ त्याचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून त्याला आम्ही कोट्रा सायरप दिलं. बाजारातलं ट्रेड नेम असलेलं औषध मुद्दामच निवडलं नाही. त्याचे डोस किती व कसे पाजायचे, ते शिकवलं. सिरीयस केस आहे, हे ओळखल्यावर लगेच गडचिरोलीला हलवण्याचा सल्ला द्यायचा. सिरीयस अवस्था नसल्यास हे सायरप सुरू करायचं.”

‘सर्च’मधले सुपरवायझर्स आठवड्यातून एकदा सुइणीच्या घरी जायचे, त्यांनी ट्रीट केलेल्या मुलांच्या घरी जायचे. त्यांनी निदान बरोबर केलं की

नाही, डोस प्रमाणात दिला की नाही, हे पाहायचे आणि चूक झाली असल्यास ती दाखवून सुधारणा करायला सांगायचे. त्यातून सुइणीचं कौशल्य वाढतच गेलं.

मी ‘सर्च’च्या ऑफिसात बसलो असता या सुइणी, आरोग्यदूत असलेली तरुण मुलं ऑफिसात येऊन जात होती. त्यांचं महिन्याचं, की तीन महिन्यांचं शिबिर असावं. ‘अभयभाऊ’ना ते भेटून जायचे. आमचं या विषयावर बोलणं चाललेलं ती ऐकायचे. एका मध्यमवयीन बाईकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “या बाई तर अगदी न्यूमोनिया एक्सपर्ट झाल्यात.” त्यांना मी माहिती विचारताच त्या म्हणाल्या, “अवो, आता डाक्टर लोक आमच्याकडं केशी पाठवतात. त्या गावाला डाक्टरय ना, तो त्या लोकांना म्हणला, ‘हे मूल माझ्यानं वाचनार न्हाय. तुमी त्या सुइणीकडं न्या. तिच्याकडं याचा दवा हाय.’ तशे ते लोक आले ना माझ्याकडं दवा मागायला.”

“मग तुम्ही काय केलं ?”

“इथं अभयभाऊ शिकवतात तसं केलं. स्वता गेले, ते मूल पाहलं. त्याची धाप मोजली. कोट्रा स्वता पाजलं. अर्धी रात्र बसून होते. जवा याची धाप कमी झाली, तवा घरी आले.”

एक जाडगेला काळा तरुण उभा होता. तो म्हणाला, “एकदा तर इथल्या सिव्हिल हॉस्पिटलमधल्या डॉक्टरनं मुलाच्या नातेवाईकांना सांगितलं, तुमच्या गावी ‘सर्च’चा माणूस शोधून काढा, तोच याला वाचवील.”

सगळे हसू लागले.

दर वर्षी या कामाची आकडेवारी जमा होऊ लागली. कॉम्प्युटरमध्ये ती तत्काळ भरली जात होतीच. विश्लेषण होत होतं. जिथं कमतरता आढळत होती तिथं तंत्रात सुधारणा केली जात होती. दर वर्षी याचा रिपोर्ट तयार केला गेला. त्यात आढळलं, की जेवढ्या केसेस या उपचार विभागात ट्रीट केल्या त्यांतल्या फक्त ०.८ टक्के केसेसमध्ये मृत्यू ओढवला. कंट्रोल विभागातील १३.५ टक्के केसेसमध्ये मृत्यू ओढवला. कंट्रोल एरियात अड्डाएँशीमध्ये एकूण बालमृत्यूचं प्रमाण हजारी १२१ होतं, प्रोग्रॅम एरियात ते अड्डाएँशीमध्ये हजारी ८९ इतकं घसरलं आणि एकोणनव्वदमध्ये ते हजारी ८० इतकं कमी झालं.

मोठमोठे प्रोग्रॅम लाँच करून, त्यात लड्डू पगारी कालिफाईड माणसांची भरती करून, लाखो रुपयांची वाहनं, इक्विपमेंट वापरून जे होऊ शकत नाही ते या अडाणी, अर्धशिक्षित स्त्री-पुरुषांनी स्टेथो, थर्मामीटर न वापरता, रक्ताची तपासणी, एक्स-रे वगैरे काही न करता फक्त बारा-तेरा रुपयांचं, बहुतांशी तिथंच

बनविलेलं उपकरण वापरून, अगदी सौम्य स्वरूपाचं ॲटिबायोटिक सायरप वापरून करून दाखवलं.

अभय, राणी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या विषयावर लिहिलेला पेपर 'लॅन्सेट' या जगप्रसिद्ध जर्नलमध्ये जुलै १९९० मध्ये प्रसिद्ध झाला. मेडिकलला असल्यापासून 'लॅन्सेट'ची प्रसिद्धी ऐकत होतो. अमके सर 'लॅन्सेट' वाचतात, हे समजल्यावर त्यांच्याकडे आदरां आमही पाहायचो. 'लॅन्सेट'मध्ये एक ओळ छापून येणं, ही बहुमानाची गोष्ट. 'लेटर्स टु एडिटर'मध्ये एका भारतीय डॉक्टरचं पत्र छापून आलं होतं, तेव्हा त्यानं इंग्लिश पेपरमध्ये फोटोसह बातमी छापून आणली होती आणि तो उर्वरित आयुष्य हवेत तरंगतच वावरत आहे.

जर्नल दिसायला साधं असतं. कव्हरवरच अनुक्रमणिका असते आणि आत मजकूर. तो छापण्याचा टाईप, साचा ठरलेला. तो पेपर मी वाचायला सुरुवात केली. लेखकाच्या ओळीत अभय-राणी वगळून आणखी पाच जणांची नावं होती. मी विचारलं, "रिसर्च टीम ही खूप मोठी असते ? कुणाची नावं छापतात आणि कुणाची छापत नाहीत ?"

अभय म्हणाला, "आम्ही सुरवातीला बरीच नावं द्यायचो, पण पुढं त्यांनी त्याचा क्रायटेरिया निश्चित केला. हा पेपर सेमिनारमध्ये प्रेझेंट केल्यावर जो माणूस विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तर देऊन पेपर डिफेंड करू शकेल, त्याचंच नाव द्यावं. मग पुढं आम्ही ही संख्या कमी केली."

सुरवातीला बारीक आकाराच्या पण ठळक टाईपात एका कॉलमच्या दहा-पंधरा ओळींत त्या पेपरचा सारांश असतो. मी तो वाचू लागलो तर एवढी चिरेबंदी भाषा, सर्व दोन वर्षांच्या एवढ्या प्रचंड खटाटोपाचा इतक्या थोड्या जागेत आशय पॅकबंद केलेला. मी म्हटलं, "बाप रे ! फारच कॉम्पॅक्ट प्रकरण आहे हे."

"ही समरी (संक्षेप) मी वीस वेळा तरी लिहिली असेल. कारण इतक्या ओळीत ते बसवायचं असं बंधन आहे. म्हणजे जगभरातल्या लायब्रर्यांमधल्या कॉम्प्युटरवर आपलं टायटल, लेखकाचं नाव आणि ही समरी जाते. ती वाचल्यावर वाचकाला कळलं पाहिजे, नेमका काय रिसर्च आहे आणि मग त्यात त्याला इंटरेस्ट वाटला तर मग तो मूळ पेपर मिळवून वाचू शकतो."

मी मेडिकल पदवीधर असूनही मला तो पेपर दमादमान वाचायला काही दिवस लागले. मराठी साहित्य वाचायची सवय. आपली, आपल्या भाषेची प्रकृतीच अघळपघळ आहे. हा पेपर वाचताना 'चिरेबंदी' हेच विशेषण डोक्यात घोळत होतं. कुठं शंकेला जागाच न ठेवता पेपर पुढं चालला. एखादं वाक्य वाचताना शंका डोकावलीच तर त्या वाक्याच्या उत्तरार्धात निरसन केलेलं.

शास्त्रीय प्रवाह म्हणजे काय असतो ते कळलं. समरीनंतरच्या इंट्रोडक्शनमध्ये एकूण प्रश्नाची व्याप्ती, त्याबाबत इतरांनी केलेले संशोधन, त्यातला अपुरेपणा, नंतर 'सब्जेक्ट ॲंड मेथड'मध्ये 'सर्च'ची थोडक्यात माहिती, गावं कशी निवडली, केलेल्या प्रत्येक कृतीचं शास्त्रीय परिभाषेतलं समर्थन, मधन दिलेली आकडेवारीची टेबल. या जगातले काही शॉर्टफॉर्मही लक्ष वेधून घेत होते. 'टी.बी.ए.' म्हणजे ट्यूबिडेशनल बर्थ अटेंडंट्स.... म्हणजेच सुइणी. 'ए.आर.आय.' म्हणजे 'ॲक्युट रेस्पिरेटरी इन्फेक्शन्स....' म्हणजे श्वसनसंस्थेचे जंतूमुळे होणारे.... आता ॲक्युटला काय म्हणू ? पटकन होणारे रोग. 'व्ही.ए.डब्ल्यू.' म्हणजे व्हिलेज हेल्थ वर्क्स.... म्हणजे आरोग्यदूत. असे किती तरी ! एरवीच्या बारीक टायपाच्या मजकुरात हे शॉर्टफॉर्म कॅपिटल अक्षरांत असल्यामुळे शिन्धातल्या बेदाण्याप्रमाणे उठून दिसत. मजकुरातल्या बऱ्याचशा वाक्यांवर त्याहून अधिक बारीक टायपातला आकडा लटकत असे. त्याचा खुलासा पेपरच्या शेवटी रेफरन्सेसच्या यादीत असे. पुढं रिझल्ट हा मुद्दा. नंतर डिस्कशन हा सविस्तर मुद्दा आणि शेवटी रेफरन्सेस. सगळी मिळून पाच पानं. मी अभयला विचारलं, "इतकं कॉम्पॅक्ट कसं लिहू शकतोस ?"

"अरे, मेडिकल रिसर्च कसा लिहावा, याचीही पुस्तकं असतात, ती मी अभ्यासली होती."

रेफरन्सेसच्या यादीवर नुसती नजर टाकली आणि थक्क झालो. लॅन्सेटपासून तर जगातल्या वेगवेगळ्या पेडिॲट्रिक जर्नल्स, डब्ल्यू. एच. ओ. म्हणजे जागतिक आरोग्य संघटनेचे रिपोर्ट, लोकसंख्याशास्त्रविषयक जर्नल्स यांचा त्यात समावेश होता. जगातल्या कानाकोपऱ्यात झालेल्या संबंधित अगदी अलीकडच्या अभ्यासांची शीर्षके त्यात होती. हा पेपर प्रसिद्ध झाल्यावर कम्युनिटी हेल्थच्या जगात खळबळ उडाली. आतापर्यंत कुपोषण आणि हगवण हे दोनच बालमृत्यूस जबाबदार धरले जाणारे रोग होते. आता न्यूमोनिया हा सर्वांत घातक रोग असल्याचं डब्ल्यू. एच. ओ. नं मान्य केलं. त्यासाठी 'सर्च'नं वापरलेली पद्धत सर्वमान्य झाली. 'ब्रेथ काउंटर' या उपकरणावर 'लॅन्सेट'नं अभयचा आणखी एक पेपर छापला. आणखी तीन वर्षांनी उरलेल्या वर्षांच्या कामगिरीचा मागोवा घेणारा त्यांचा पेपर 'ॲर्काइव्हज ऑफ डिसीजेस इन चाइल्डहूड' या जगप्रसिद्ध जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झाला.

अभयला मी विचारलं, "लॅन्सेटमध्ये भारतातल्या लोकांचे पेपर्स छापून घेण्याचं काय प्रमाण आहे ?"

तो विचार करून म्हणाला, "मी आठ वर्षं नियमितपणे लॅन्सेट वाचतोय. या काळात चार पेपर्स भारतीयांचे आले. अर्थात लेटर्स टु एडिटरस वगैरे सोडून

द्या; पण फुलप्लेज पेपर म्हणशील तर एवढेच. त्यातले दोन आमचेच आहेत. आमचे मायनर पेपर आणीखीही लॅन्सेटमध्ये आले, पण ते सोडा.”

“तुमच्या या संशोधनाचं इथल्या वैद्यकीय जगात कसं काय स्वागत झालं ?”

“अरे, नागपूर मेडिकलच्या लोकांना माहितीसुद्धा नसेल.” राणी म्हणाली, “माझी एक (डॉक्टर) वर्गमैत्रीण बऱ्याच वर्षांनी भेटली होती. ती म्हणाली, “तू कुठं कोपऱ्यात जाऊन बसली आहेस ? अजून डोक्यातलं खूळ गेलेलं दिसत नाही तुमचं ! सरळ नागपूरला प्रॅक्टिस सुरू कर. धो धो चालेल ! मोठ्ठं हॉस्पिटल बांध.” आमचे इथले डीन, आमचे सर. चांगले गृहस्थ आहेत. ते मला बँकांकला भेटले. ‘डब्ल्यू. एच. ओ.’ नं थर्ड वर्ल्ड कॉन्फरन्स बोलावली होती. सगळे इंटरनॅशनल लेव्हलच्या तज्ज्ञांचे पेपर्स. माझा पेपर झाल्यावर ते मला शोधत आले आणि म्हणाले, “मला कल्पनाच नव्हती तुम्ही असा काही रिसर्च करताय.”

ही दोघं आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोचले असली तरी त्यांचं इथल्या संस्कृतीशी नातं घट्ट आहे. वागण्यात पूर्वीचाच साधेपणा टिकून राहिलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सेमिनार्स, कॉन्फरन्सेस करीत फिरणाऱ्यांची एक जमात असते. या दोघांचे तसं झालं नाही. महत्त्वाच्या परिषदांना, मीटिंगला ते जातात; पण तिथं त्यांना परिषदेतला प्रमुख निबंध वाचायला बोलावलेलं असतं. मनानंही ते या संस्कृतीतले असल्यानं आरोग्याच्या प्रश्नाचा अगदी साधेपणानं पण नेमका विचार करू शकतात. त्यांचे उपायही या मातीतले असतात.

‘सिकल सेल’ ॲनिमिया त्यांना या भागात सापडला. पुण्यातल्या डॉ. सुदाम काट्यांच्या सहकार्यानं व्यापक पाहणीही केली. त्यात ‘सिकल सेल’चे वाहक खूप सापडले. या वाहकांनी आपसांत लग्न करायचं टाळलं तर काही वर्षांनी नॉर्मल माणसांचं प्रमाण वाढत जाईल आणि सिकल सेल वाहकांचं प्रमाण कमी होत कदाचित पूर्णपणे ते नाहीसंही होईल. उलट वाहकांनी आपसांत लग्न केली तर प्रत्यक्ष सिकल सेल रोग झालेलं मूल जन्मू शकेल.

अभयचं एक मी भाषण ऐकलं. तो म्हणाला, “आपल्या गोंड लोकात काही देव असतात. एक देव, दोन देव, तीन देव, चार देव. एक देवाचं लग्न दोन देवांशी होतं. तीन देवांशी, चार देवांशी होतं; पण एक देववाल्याचं लग्न एक देववाल्याशी लागतं का ? (‘नाही’) लावलं तर काय होतं ? (‘देवाचा कोप होतो.’) मग आता एक नवीन देव आलाय. त्याचं नाव ‘सिकल देव’. आता सिकल देववाल्याचं सिकल देववाल्याशीच लग्न लागलं तर काय होतं, तर

सिकल देव कोपतो. कोपला की काय करतो, तर त्याच्या मुलांना त्रास होतो,” असं सांगून त्यानं सिकल सेलच्या स्लाईड्स दाखविल्या.

त्यांनी आता गडचिरोलीजवळ चातगाव येथे नवीन रुग्णालय बांधायचं ठरवलं तेव्हा आदिवासींना विचारलं. “आपल्या या दवाखान्याचं नाव काय ठेवायचं ?”

लोक म्हणाले, “आमच्या गोंडाची देवी दंतेश्वरी आहे. (चंद्रपूरपासून भंडारा, गोंदिया ते बस्तरपर्यंत गोंडाची लोकसंख्या पसरलेली आहे.) तिचंच नाव द्या-‘मा दंतेश्वरी दवाखाना.’”

अभय मला म्हणाला, “हे नाव ॲस्थॅटिकली मला रुचलं नाही, पण हा दवाखाना त्यांचा आहे असं त्यांना वाटायला पाहिजे, म्हणून ते मी मान्य केलं.”

अभयचा शांतपणा, विचारीपणा हे वैशिष्ट्य. तसं राणीचं सांगायचं झालं तर तिचा झपाटा. ती सहसा शांतपणे वाचत बसलेली किंवा पडलेली दिसणार नाही. दवाखान्यातून भरभर येणार, टोपलीतून भाज्या काढून चिरू लागणार. तिकडे गॅसवर काही फोडणीला टाकणार. तिला म्हणायला गेलं की मला यातलं काही काम सांग, तर म्हणायची, हे फार काम नाही. तू इथं बसून गप्पा मार. पहिल्या वेळी मी गेलो तर कामाला वर्ध्याहून येताना आणलेली एक मुलगी तरी होती; पण पुढच्या वेळी तीही नव्हती. तेव्हा बाहेरचं प्रचंड काम सांभाळून ती स्वयंपाकच काय, पण धुणंभांडीही करायची. बोलता बोलता मुलांच्या कपड्यांच्या घड्या कर, आवराआवर कर, असं सारखं चाललेलं असे. जेवतानासुद्धा स्वतः नीट जेवायच्याऐवजी ‘अनिल, तू हे थोडं घेणार का ?’, ‘ते थोडं घेतोस का ?’, ‘तू गप्पांच्या नादात आज फारसा जेवला नाहीस. शेवटी भात तरी घे,’ असं सारखं चालू ! तिची बोलण्याची शैली काळजी घेणाऱ्या आईसारखी आहे.

तिच्या ओ. पी. डी. त जाऊन बसणं हा एक अनुभवच असे. खेडूत बायकांची गर्दी तिच्या खोलीबाहेर असे. तिच्यासमोर बाई येई तेव्हा ती बाई मोहरूनच गेलेली असे. राणी “काय नाव, कुठं असता, किती मुलं. कधी पिशवी धुतली होती का ?” (मला ‘धुणं’ या शब्दाची फार गंमत वाटे), असे नाना तऱ्हेचे प्रश्न विचारत समोर ठेवलेल्या, कॉम्प्युटरला सोईच्या केलेल्या केसपेपर फॉर्ममधल्या चौकोनाचौकोनात टिकमाक्स करीत असे. मग त्यात तिच्या लक्षात त्यातला एखादा कळीचा तपशील आला, की त्यावर ती उत्खनन सुरू करीत असे.

तपासण्यापूर्वी नर्सस त्या बाईचे वजन, उंची घेत आणि शिंप्याच्या टेपने दंडाची लांबी आणि घेर मोजत आणि राणीला सांगत.

मी विचारलं, “हे कशासाठी ?”

“बाईच्या तब्येतीचा खरा इंडिकेटर वजन नाही. कारण प्रेग्रन्सी वगैरे इतर कारणांनी तो मिसलीड करू शकतो. जगातल्या लेटेस्ट कन्सेप्टप्रमाणे मसल वेस्टिंग (स्नायूंची पुष्टता कमी होणं) हे योग्य इंडिकेटर आहे. दंडाची लांबी आणि घेर यांच्या रेशोन (भागाकाराने) ते कळतं.”

मग नर्स त्या बाईना झोपवून तयार ठेवेपर्यंत राणीनं दुसऱ्या बाईची हिस्ट्री घ्यायला सुरवात केलेली असे. नर्सनं ‘तयार आहे’ची खूण करताच राणी आतमध्ये जाऊन बाईची आतून तपासणी करी आणि हात धुऊन जाग्यावर येई. परत त्या बाईशी बोलणं सुरू.

तरुण नवरा-बायको समोर येऊन बसलेले. बाईच्या तब्येतीचं बघता बघता राणीनं त्याला विचारलं, “काय, दारूबिरू पिता की नाही ?”

तो जरा चमकला. “नाही, नाही ! तसली काही सवय नाही.”

पण त्याच्या बायकोचा चेहरा मात्र बदलला होता. मग राणीनं लावूनच धरलं. एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्याच्या किंवा वकिलाच्या कौशल्यानं त्याला कॉर्नर करित करित तिन्ही तो दारू पितो, बायकोला मारहाण करतो, उपाशी ठेवतो, वगैरे सगळं त्याच्याकडून वदवून घेतलं. आणि मग नंतर “तुम्हाला मूल हवं ना ? ते चांगलं व्हायला पाहिजे, का व्यंग असलं तरी चालेल ? तसं चालत असलं तर माझं काही म्हणणं नाही. मग खुशाल पिणं, तिला झोडणं चालू ठेवां.” असं समजावत समजावत ‘दारू सोडीन’ असं त्याला म्हणायला लावलं. ‘कधी सोडाल’ विचारून ‘सोडीन हळूहळू’वरून ‘या क्षणापासून’ असं वदवून घेतलं. मग बायकोला सांगितलं, “पुढच्या वेळी तपासणीला याल त्या वेळी यांचा रिपोर्ट आधी सांगायचा, मग तुमची तपासणी.”

ते गेल्यावर राणी म्हणाली, “तो काय दारू सोडणार नाही; पण निदान या बाईचा त्रास थोडा कमी झाला तरी खूप झालं.”

संभाषणात राणी त्यांच्या मुलांची चौकशी करी. त्यांना शाळेत कां घातलं नाही, असं विचारी. बायका तिच्याशी अगदी मैत्रिणीसारखं बोलू लागत. राणी तेलगूभाषक घरातनं आलेली असल्यानं तेलगू पेशंटशी (तो भाग आंध्रच्या सीमेवरचा असल्यानं तसे बरेच पेशंट असत.) तेलगूत बोले. आदिवासींशी बोलताना गोंड भाषेतले शब्द वापरी. गोंड महिलांशी बोलताना ती या रोगांवर ते झाडपाल्याची कुठली औषधं वापरतात, ते समजावून घेई. राणीकडं आता

अशा पूर्वापार आयुर्वेदिक ज्ञानाचा बराच साठा झाला आहे. तिला औषध कळलं, की कुठल्या झाडांचा डिक अमक्या आजारावर चांगला असतो, की ती ते झाड दुर्मिळ असलं तर हेमलकशाला विलास मनोहरला कळवणार आणि तोही हिंडून हिंडून तो डिक मिळवून तिला पाठवणार. राणीच्या घरी एका बाटलीत पांढरा पदार्थ पाहिला होता. ती विलासनं पाठवलेली वाघाची चरबी होती. राणी म्हणते, “या सर्व गोष्टी मी केमिकल अॅनालायझरकडून तपासून आणणार आहे, याच्या ट्रायल्स घेणार आहे.”

अभय हसत म्हणतो, “हे सगळं ती कधी करणार आहे कुणास ठाऊक !”

राणी एक तर स्त्री, त्यात ती गायनॉकॉलॉजिस्ट, आणि तिचा असा स्वभाव, त्यामुळं स्त्रिया कुणाशी जे बोलणार नाहीत ते तिच्यापाशी घडाघडा बोलतात. त्यामुळं असंख्य हकीकतींचा साठा तिच्यापाशी असतो. गप्पा चालू असताना तिला अशा घटना आठवतात. आपली सगळी गृहीतं त्या घटनांमुळं कोसळतात. खेडूत समाजात- त्यातही आपल्यासारख्या बिगरआदिवासी समाजात विवाहबाह्य संबंध किंवा लग्नापूर्वीचे शरीरसंबंध याचं इतकं जास्त प्रमाण आहे, हे तिच्या बोलण्यावरूनच समजतं आणि त्यात नुसती धक्कादायक परिस्थिती नसते, तर संपूर्ण मानवी जीवनच चित्रित झालेलं असतं. त्या अनेकांतली फक्त एकच इथं सांगतो.

“एक आमच्या ओळखीचा तरुण आहे. मूल होत नाही म्हणून त्याच्या बायकोला तो प्रचंड मारहाण करायचा. आमच्याशी वागायला तो इतका सौम्य, की आम्हाला कधी शंकाही आली नाही. पण मग हळूहळू हे कानावर आलं, तसं मी त्याला खोदून खोदून विचारलं आणि तपासणीला तयार केलं. आमच्या नियमाप्रमाणं आम्ही दोघांची तपासणी केली. त्यांचं वीर्य तपासणीसाठी पाठवलं. त्या बाईमध्ये काहीच दोष निघाला नाही. ती बाई माझ्यासमोर एक शब्दही न बोलता अगदी मान खाली घालून बसली होती. अगदी घाबरत दिसत होती. तेवढ्यात वीर्याचा रिपोर्ट आला आणि स्पर्म काउंट जवळपास झीरो होता. मी त्या दोघांना तो रिपोर्ट समजावून सांगितला, त्यावर ती बाई मान खाली घालून बसली होती. तिन्ही एकदम वर पाहिलं आणि नवऱ्याकडं पाहून मोठ्या आवाजात एकच वाक्य म्हणाली, “आता मारू का तुला ?” त्यांबरोबर आम्ही दोघांही दचकलोच. ही असं काही म्हणेल याची कल्पनाच नव्हती ना !

“नंतर काही महिन्यांनी ती बाई तपासून घ्यायला आली आणि ती चक्र दोन महिन्यांची प्रेग्नंट ! मी विचारलं, “अग, असं कसं झालं हे ?”

“घेतलं दुसऱ्याकडून.”

“कोण तुझा आधीचा मित्रबित्र होता का ?”

“नाही बाई, माझा त्या माणसाचा कायबी संबंध नव्हते आन् पुढंही न्हाणार नाय. मला फक्त मूल हवं होतं, ते मी घेतलं.”

“पण नवऱ्याला हे माहीत आहे का ? यानं तुझा संसार फुटणार नाही का ?”

“मी त्याला सांगूनच केलं. इथला रिपूट मिळाल्यावर मी भावांना बोलावून घेतलं. त्यांच्यापुढं तो कागद ठेवला आन् म्हटलं, याच्याकडून यापायी मी खूप मार खाल्ला. आता मी थांबणार न्हायी. मी दुसऱ्याकडून मूल घेणार. तवा तो गुरगूर करायला लागला, तसं मी म्हटलं, तू जर गडबड करशील तर या रिपुटाच्या शिराकशी मी गावभर वाटीन. तवा तो गप झाला.”

“मग पुढं ?” मी उत्सुकतेनं राणीला विचारलं. ती हसत म्हणाली, “ती आमच्या इथंच बाळंत झाली आणि हा वेडा-तिचा नवरा सगळ्यांना पेढे वाटत सुटला. मला पेढे देताना म्हणाला, ‘राणीताई, तुमच्यामुळेच आम्हाला मूल झालं आणि हा दिवस दिसला !’ आता मी काय बोलणार ?”

राणीला मी म्हटले, “राणी, तू हे लिहून का नाही काढलं ?”

ती हात झटकून म्हणाली, “छे छे ! मी कुठं लेखक आहे ? आपलं बोलणं निघालं म्हणून आठवलं एवढंच.”

राणीला सुरवातीपासूनच गायनॉकॉलॉजीची आवड. तिचे वडील डॉक्टर. राणीनं एम. बी. बी. एस. नंतर कुठल्या लाइनला जायचं, यावर चर्चा चालली होती. शिक्षणाची वडलांना आवड, म्हणून तेच या बाबतीत बोलायचे, ठरवायचे. आई कधीच बोलायची नाही. तिला काय कळतं, असा वडलांचा दृष्टिकोन; पण या वेळी मात्र आई तिला म्हणाली, “हे बघ, बाळंतीण व्हायच्या आधी खूप वेदना होतात. तेव्हा त्या बाईला आधार द्यायच्याऐवजी डॉक्टर, नर्स तिला कळा देण्यासाठी उलट रागावतात. अशा वेळी तिला नीट समजावून घेणं, आधार देणं फार जरूरीचं असतं. ते तुला जमेल का ?”

राणीच्या मनावर कधीही न बोलणाऱ्या आईच्या या वाक्याचा खूप परिणाम झाला. आपण गायनॉकॉलॉजिस्ट व्हायचं, असं तिने ठरवलं; पण पुढे ती अमेरिकेत शिकत असताना आई गेली.

अमेरिकेला जायच्या आधी ते काही काळ वर्ध्याला राहत असताना तिच्याकडं केसेस येत होत्या. नागपूरचाही अनुभव होताच. ती अभयला म्हणाली, “बहुतेक स्त्रिया कुठल्या तरी स्त्रीरोगानं ग्रस्त असतातच. अंगावर पांढरं जाणं या आजाराचं तर फार मोठं प्रमाण आहे; पण त्याच्याकडं कुणी लक्ष देत नाही.”

अभय तिला म्हणाला, “असं मोघम कशाला, आपण राहतो या कॉलनीतल्या बायका नाही तरी तुझ्याकडंच येतात औषधाला किंवा सल्ल्याला. मोजू या आपण.” असं म्हणून ते मोजू लागले, तर जवळजवळ साठ टक्के स्त्रिया कुठल्या ना कुठल्या स्त्रीआजारानं त्रस्त होत्या. एका घरातल्या बाईचा तर मुलगा वसून डॉक्टर असूनही या आजाराची वाच्यता त्यांनी त्यांच्यापाशी केली नव्हती.

अमेरिकेला गेल्यावर तिने कार्ल टेलरशी या विषयावर चर्चा करून भारतात गेल्यावर यावर रिसर्च करायचा आहे, असं सांगितलं. त्यांनी तिला खूप प्रोत्साहन दिलं. त्याच सुमारास लॅटिन अमेरिकन गायनॉकॉलॉजिस्ट व्हिजिटिंग प्रोफेसर म्हणून तिथं आले होते. या क्षेत्रातले ते प्रस्थ आहेत. टेलरनी राणीला त्यांना भेटायला सांगितलं. अनेक आठवडे त्यांनी राणीला भेटच दिली नाही. दिली तेव्हा राणीचा विषय ऐकल्यावर तिला त्यांनी उडवूनच लावलं. “पांढरं पाणी गेलं तर गेलं ! नाकातनं नाही का पाणी गळत ? तो काय रिसर्चचा विषय होऊ शकतो का ?”

वॉशिंग्टन डी. सी. च्या नॅशनल लायब्ररी ऑफ मेडिसीन या जगातल्या सर्वात मोठ्या मेडिकल लायब्ररीत तिने जगात याविषयी कुणी अभ्यास केलेला आहे का, ते पाहिले; पण कुठलाही अभ्यास झालेला नव्हता. मग तिने आल्यावर हा रिसर्च करायचाच, असं ठरवलं.

‘सर्च’चा जम बसला. राणीच्या सिव्हिल हॉस्पिटच्या कामामुळं जिल्हाभर तिची प्रसिद्धी झाली. त्यानंतर त्यांनी दोन गावं निवडून तिथल्या सर्व बायकांची स्त्रीरोगविषयक तपासणी करायचं ठरवलं. अमीरझा आणि वसा ही गडचिरोलीपासून २०-३० कि.मी. अंतरावरची गावं निवडली. ही महाराष्ट्रातल्या इतर कुठल्याही गावांप्रमाणं जातिरचना असलेली बिगरआदिवासी गावं आहेत.

परवाच्या खेपेला मी अमीरझा गावाला गेलो होतो. एकच जरा मोठा रस्ता, तोही वेडावाकडा, बैठी, कौलारू घरं, दारादारांत गोठे, छोट्या आकाराच्या बैलगाड्या सोडलेल्या. तिथला एक दुकानदार राणीच्या त्या रिसर्चमधला उत्साही कार्यकर्ता होता. त्याच्याकडं चौकशी केली. त्यानं काउंटरच्या आत बोलावलं. स्वतःची खुर्ची दिली. स्वतः धान्याच्या एका पोत्यावर बसला. बघता बघता आणखीही त्याचे चार-सहा मित्र डोकावले व बोलणं सुरू झालं.

वास्तविक त्या पाहणीनंतर पाच-सहा वर्ष उलटून गेली होती. पण त्यांच्या आठवणी अगदी ताज्या होत्या. दुकानदार म्हणाला, “आम्हाला कुणी तरी सांगितलं, की कुणी तरी फारेन रिटर्न बाई गावच्या बायांना तपासायला येणार

आहे. आम्ही म्हटलं, ही कोण लागून गेली फॉरेन रिटर्न ! आपण तिची फजितीच करू. पण त्यांची जीप आली. जीपमधून त्या उतरल्या तर त्या अगदी साध्या, सुती साडी नेसलेल्या बाई. आमच्याजवळ येऊन त्या इतकं चांगल्या बोलल्या, कसली पाहणी ते इतकं चांगलं समजावून सांगितलं, की आम्ही तिथंच ठरवलं, की यांना पाहिजे ती मदत करायची.”

“इथं आल्यावर त्यांनी काय काय केलं ?”

“गावातल्या पुरुषमाणांसाठी मीटिंग घेतली. कारण पुरुषमाणांसाठी परवानगी नसली तर बाया पुढं कशा येणार ? त्यांनी मान्यता दिली. मग बायांची मीटिंग. बाया कुठं येतायत मीटिंगला ! मग त्यांनी घरोघर जाऊन मीटिंग घेतल्या. एकीकडं जाऊन बसायचं, असं करून त्यांनी बायांचीही मनं जिंकली. आम्ही तरुण लोकांनी तर स्वयंसेवक म्हणून काम करायचं ठरवलं. आता तपासणीला मोठी जागा पाहिजे म्हणाल्या-निदान चार खोल्या. परत तपासणी सहा महिने चालणार, हेही म्हणाल्या. आता प्रश्न आला. कारण खेडेगावात अशी कुठं जागा मिळणार ? मग एक शिक्षक पुढं आले. त्यांचं घर त्यांनी खाली करून दिलं. ते एकटेच होते. ते तात्पुरते दुसरीकडं राहायला गेले.”

दुसरा म्हणाला, “आता ती जागा खेडेगावची. मग आम्ही तिला व्हाईट वॉश देऊन टाकला. मग ती हॉस्पिटलवाणी दिसायला लागली. ती लोकं पाच महिनं रोज इथं यायची, तर रोज आम्ही जमीन शेणानं सारवून द्यायचो.”

“रोज किती बायांची तपासणी व्हायची ?”

“ते सगळं शिस्तीत काम होतं. आधी सगळ्यांच्या याद्या झाल्या. रोज पाच-सहा बायांना बोलवायचं, त्यांचे त्यांचे दिवस ठरवून टाकले. येवढंच काय, पण त्यांचा खोळंबा होऊ नये म्हणून कोन सकाळी, कोन दुपारी, हेही ठरलेलं होतं. आदल्या दिवशी आम्ही त्या बायांना जाऊन सांगायचो, की उद्या तुमचा नंबर हाय. मग त्या वेळला बोलवायला जायचू. कुनाची कामाच्या वेळेची खोटी व्हायला नको.”

दुकानातून उतरल्यावर कोपऱ्यावरच त्यांनी ते चार खोल्यांचं घर दाखवलं. कुलूप असल्यामुळे आतनं पाहता आलं नाही.

राणीनं नंतर सांगितलं, “त्यातल्या एका खोलीत सोशल वर्कर सगळी हिस्ट्री घ्यायचा. दुसऱ्या खोलीत मी बोलायचे व तपासणी करायचे. तिसऱ्या खोलीत पॅथॉलॉजीची लॅब केली होती. तिथं त्यांची व्हायनल स्मिअर्स वगैरे तपासणी व्हायची. चौथ्या खोलीत आम्ही छोटं ऑपरेशन थिएटर टाईप केलं होतं. ज्या स्त्रिया आपल्याला पाहणीसाठी त्यांचा वेळ देतात, त्यांना

त्याचा काही फायदा नको का मिळायला, म्हणून मग मायनर प्रोसीजर काही असतील ती तिथंच करायचो. मोठं काही असलं तर गडचिरोलीला बोलवायचो.”

अमीरझा आणि वसा मिळून तेरा वर्षांवरील वयाच्या एकूण ६५० बायांसाठी तपासणी झाली. पॅथॉलॉजीच्या स्लाईड्स गडचिरोलीला तपासल्या गेल्या. त्यांतल्या बायोप्सी व इतर महत्वाच्या स्लाईड्स कन्फर्मेशनसाठी नागपूरच्या लॅबोरेटरीत पाठविल्या जायच्या. हे सर्व झाल्यावर त्याचा डेटा आला. त्याचं पृथक्करण होऊन पेपर लिहिला. तो जानेवारी ८९ मध्ये ‘लॅन्सेट’ मध्ये छापून आला. हा पेपर तर जेमतेम तीन-साडेतीन पानी आहे; पण त्यानं न्यूयॉर्क, वॉशिंग्टनपासून तो सर्वदूर आरोग्यविषयक विचार व संशोधन करणाऱ्यांना हादऱ्यावर हादरे दिले.

आजपर्यंत सार्वजनिक आरोग्याच्या क्षेत्रात स्त्रियांचा विचार कसा व्हायचा, तर बाळंतपणाच्या संदर्भात, बाळंतपणापूर्वीची आणि नंतरची मातेची निगा, किंवा दुसरं म्हणजे कुटुंबनियोजनाच्या संदर्भात. म्हणजे दोन्ही वेळा मुलाच्या जन्मण्याशी संबंधित. स्त्रियांच्या एरवीच्या आजारांकडे जगाचं दुर्लक्ष होतं. पुरुषप्रधान विचारांचा हा केवढा जागतिक पातळीवरचा प्रत्यय ! राणीच्या या पेपरमध्ये (‘राणीचा पेपर’ म्हणतो, तेव्हा अभय व इतर त्यात आहेतच) आकडेवारीनं असं सिद्ध झालं होतं, की ९२ टक्के स्त्रियांना या ना त्या स्वरूपाचा स्त्रियांचा आजार होता ! म्हणजे जगातली जवळपास निम्मी लोकसंख्या आम्ही आरोग्यसेवेच्या परिघाबाहेरच ठेवलेली होती. धक्का जरी बसला, तरी नाकारणार कसं ? कारण या विधानाला लॅबोरेटरी तपासण्यांचा सबळ पाठिंबा होता. जगातल्या स्त्री-रोगांसाठीच्या सर्व अत्यावश्यक तपासण्या त्यांनी केल्या होत्या. कुठल्या तपासणीसाठी कुठली पद्धत वापरली, हेही पेपरमध्ये नोंदलेलं होतं. कुठले रोग सापडले त्याच्या याद्या होत्या. प्रत्येक स्त्रीमध्ये सरासरी ३.६ रोग सापडले होते.

या दोन्ही गावांना प्राथमरी हेल्थ सेंटर व मिशन दवाखाना आहे व गडचिरोलीतील गायनॉकॉलॉजिस्ट फक्त बीस किलोमीटर दूर आहे, तरीही या ९२ टक्क्यांतल्या फक्त आठ टक्के स्त्रिया उपचारांकरिता कुठल्या तरी डॉक्टरकडे गेल्या होत्या. आरोग्यसेवेचा स्त्रियांशी संबंध येतो, ते फॅमिली प्लॅनिंग ऑपरेशन किंवा साधनं बसविण्याबाबत. फक्त आठ टक्के स्त्रियांनी संततिनियमनाचे उपचार घेतले होते. त्यांमध्ये तर स्त्री-रोगांचं प्रमाण इतर स्त्रियांपेक्षा जास्त होतं. भारतीय संस्कृती, खेड्यापाड्यांतील भोळेभाबडे लोक, अशा भ्रामक कल्पना बाळगलेल्या लोकांसाठीही एक निरीक्षण असं निघालं, की जेवढ्या अविवाहित

मुली या पाहणीत होत्या त्यांतल्या बेचाळीस टक्के मुलींना विवाहपूर्व शरीरसंबंधाचा अनुभव होता !

रिसर्च पेपरचं जगभर स्वागत झालं. पूर्वी एम. सी. एच. (मदर अँड चाइल्ड हेल्थ) अशी घोषणा होती. ती बदलून डब्ल्यू. सी. एच. (वुमन अँड चाइल्ड हेल्थ) अशी झाली. डब्ल्यू. एच. ओ. नं महिला आरोग्यवर्षाची आखणी केली. राणीला जगातल्या कॉन्फरन्सेसमध्ये तिचा पेपर प्रेझेंट करायची बोलावणी आली.

एकदा राणीशी गप्पा मारताना कॉन्फरन्सेस हा विषय निघाला. त्यावर बोलायला राणीचा अगदी छान मूड लागला. आत अभय मुलांना गोष्ट सांगून झोपवत होता.

राणी कॉन्फरन्सला जाते. इथल्यासारखीच साधी खादी किंवा सिल्कची साडी नेसते. तिच्या पेपर प्रेझेंटेशननंतर प्रश्नोत्तरं खूप होतात. ती उत्तरांमध्ये स्वतःचे अनुभवही सांगते. त्यामुळे ते लोकांना खूप आवडतं.

परदेशातील एका कॉन्फरन्समध्ये तिचा पेपर झाला. ती बाहेर आली, लोकांनी तिच्याभोवती घोळका केला. तुमचा रिसर्च कशावर आहे, वगैरे लोक विचारत होते. तेवढ्यात तिचे 'ते' जॉन्स हाफकिन्समधले लॅटिन अमेरिकन प्रोफेसर आले. "ओ रानी, आय अॅम सो प्राऊड ऑफ यू ! मी सगळीकडे सांगतो. मी तुझा पेपर आताच कराचीला वाचला. आय अॅम सो प्राऊड ऑफ यू !"

राणीनं त्यांच्याकडे पाहिलं. क्षणभर विचार केला. शेवटी ठरविलं, यांना ऐकवायची ती हीच वेळ. ती म्हणाली, "पण याच रिसर्चच्या बाबतीत मी तुमच्याकडे आठआठ वेळा येऊन तुम्ही भेट द्यायचं सुद्धा नाकारलं आणि भेट दिलीत तेव्हा या रिसर्चची हेटाळणी केलीत."

तो माणूस इतक्या लोकांसमोर राणीनं असं ऐकवल्यानं ढेकळासारखा विरघळला. पुटपुटला, "ओ, आय अॅम सॉरी ! आय अॅम सॉरी !" परत मोठ्या आवाजात म्हणाला, "बट रिअली रानी, आय अॅम प्राऊड ऑफ यू."

डब्ल्यू. एच. ओ. च्या आंतरराष्ट्रीय कॉन्फरन्सला राणीला फॅमिली प्लॅनिंग, अँबॉर्शन्स पॉलिसीवर प्रमुख पेपर वाचायला बोलावलं होतं. ती पुढच्या रांगेत बसली होती आणि काही मिनिटांतच तिला पेपर वाचायला स्टेजवर जायचं होतं. तेवढ्यात यू. एन. मधल्या एक वरिष्ठ अधिकारीबाई- ज्या मुळातल्या भारतीयच होत्या- तिच्याजवळ आल्या आणि शेवटच्या दाराजवळ उभ्या असलेल्या भारतीय शिष्टमंडळाकडे बोट दाखवून तिच्या कानात म्हणाल्या, "त्यांनी मला तुला असा निरोप सांगायला सांगितलंय, की तू भारताविरुद्ध काही बोललीस, तर तुझी आम्ही मान पिरगळून टाकू."

राणी क्षणभर स्तंभितच झाली. पण सावरून म्हणाली, "तुमच्यासारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यानं असा निरोप आणायलाच नको होता; पण आणलाच आहे, तर माझाही निरोप त्यांना सांगा. मी भारतीय प्रतिनिधी म्हणून आले नाही. मी 'डब्ल्यू. एच. ओ. च्या निमंत्रणावरून आले आहे आणि मी भारताची प्रतिनिधी नाही, तर सगळ्या स्त्री-वर्गाची प्रतिनिधी म्हणून बोलणार आहे." तेवढ्यात राणीची वेळ झाली आणि ती स्टेजवर गेलीच.

मला आश्चर्यच वाटलं. विचारलं, "कोण कोण होतं त्या शिष्टमंडळात ?"

"सगळी बुजुर्ग मंडळी. तुमच्या पुण्यातल्याही एक बाई त्यात होत्या."

एका कॉन्फरन्समध्ये तर राजीव गांधींची मैत्रीण असलेल्या व या क्षेत्रातल्या प्रस्थ असलेल्या डॉ. मिसेस शर्मा नावाच्या बाईंनी तर राणीचा पेपर स्वतःचा म्हणून वाचला. सगळे इतके चिडले ! म्हणू लागले, "आम्ही यावर आक्षेप घेतो, खुलाशाची मागणी करतो. पण राणी म्हणाली, "आय विल हँडल द मॅटर." राणीनं तिच्या सेशनची सुरवात करताना म्हटलं, "माझा पेपर मिसेस शर्मांनी वाचून माझं काम हलकं केलंच आहे. आता आपण प्रश्नोत्तराचं सेशन लगेचच सुरू करू या."

सगळ्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला.

या क्षेत्रात राणीची प्रतिमा अगदी निर्भीड व्यक्तीची आहे. इ. पी. फोर्ट नावाचं इंजेक्शन त्या वेळी भारतात प्रेग्रन्सी टेस्टसाठी खूप, सरास वापरलं जायचं. अगदी जनरल प्रॅक्टिशनर्ससुद्धा वापरायचे. मद्रासच्या एका डॉक्टरांकडे जन्मजात शारीरिक दोष असलेली लागोपाठ काही मुलं तपासायला आली. त्यांनी याचा छडा लावला. या सगळ्यांच्या बाबतीत प्रेग्रन्सी टेस्टसाठी त्यांच्या आयांना इ. पी. फोर्ट दिल्याचं आढळलं. त्यांनी संशोधन करून पेपर लिहिला. सगळीकडे खळबळ उडाली. या इंजेक्शनवर बंदी आणावी, असं काही डॉक्टर म्हणू लागले. मग ज्यात सुप्रीम कोर्ट जजेस आहेत, अशी एक कमिटी नेमली गेली. ड्रग कंट्रोल डिपार्टमेंट, आय. सी. एम. आर. यांनी भारतातल्या सर्व मेडिकल कॉलेजच्या गायनॅक प्रोफेसर व डीन्सची एक मीटिंग बोलावली. आय. सी. एम. आर. च्या डायरेक्टरांनी यावर तिथं एक पेपर प्रेझेंट करायला राणीला सांगितलं. राणीनं तिच्या इतर देशांमधल्या, त्या क्षेत्रातल्या संशोधक मित्रमंडळींना लिहिलं. त्यांची उत्तरं, रेफरन्सेस आले. त्यांनी पत्रात लिहिलं होतं, "आम्ही थक्क झालो आहोत. हे औषध अजूनही तुमच्या देशात वापरलं जातंय ? आमच्या देशात त्यावर कधीच बंदी आलीय."

ती परिषद सुरू झाली तेव्हा निमंत्रक म्हणून ड्रग कमिशनर बोलले, "या ड्रगविषयी उगाचच ओरड होतेय, हे तुम्हाला माहीत आहेच. तेव्हा हा विषय

आपण आज इथं मिटवून टाकणार आहोत.” या धर्तीचं, सगळं गुंडाळून टाकणारं भाषण केलं. नंतर राणीचा पेपर. तिनें या औषधाच्या दुष्परिणामावर झालेली जगद्विख्यात संशोधकांची संशोधनें, त्या सर्व देशांत असलेली या औषधावरची बंदी, वगैरे सर्व वाचताच ते ड्रग कमिशनर एवढे चवताळले, की ते ‘हू इज थिस लेडी ? ड्राइव्ह हर आऊट !’ असं तोल सुटून ओरडू लागले. आय. सी. एम. आर. च्या प्रमुखांनी सांगितलं, की आम्ही तिला स्वयंसेवी संस्थेची प्रतिनिधी म्हणून निमंत्रित केलं आहे. आपण सहसंयोजक आहोत. ती पेपर वाचणारच. राणीनें पेपर पुरा केला, तेव्हा सुप्रीम कोर्ट जज जमलेल्या लोकांना म्हणाले, “तुम्ही एवढे उच्चशिक्षित प्रोफेसर्स हे माहीत असूनही गप्प कसे बसलात ?” कुणी म्हणालं, “आम्ही शेवटी सरकारी नोकरी करतो. आम्हाला वरिष्ठांविरुद्ध बोलता येत नाही. ट्रान्सफर झाली तर काय करायचं ?” त्या औषधावर इथंही बंदी आली, हे सांगायला नकोच.

राणीनें नुकताच लिहिलेला ‘व्हाईट डिस्चार्ज’ हा पेपर मला दाखवला. अंगावर पांढरं जाणं, या विषयावर किती विस्तृत लिहिता येतं, हे सांगून खरं वाटलं नसतं. अंगावर पांढरं जाणं याभोवती बहुसंख्य बायकांचं जीवन फिरत असतं. आधी पातळ असतं, नंतर घट्ट होत जातं, शेवटी त्याला घाणेरडा वास येतो, कंभर दुखू लागते, अशक्तपणा येतो. सुरवातीला वाटतं, हा आजार नाहीच, हे नेहमीचंच असतं. तिला आधी हे इन्फेक्शन झालं की नवऱ्याला वाटतं; हिचे कुठे बाहेर संबंध असले पाहिजेत, म्हणून असं अंगावर जातंय. हे सांगायचं ती टाळाटाळ करते. दुसरीकडे अशी भीती, की यामुळे नवऱ्याचं आपल्याविषयी आकर्षण कमी होईल की काय. अशा इन्फेक्शनमुळे शरीरसंबंध वेदनामय असतो. म्हणून ती शरीरसंबंधाची टाळाटाळ करू लागली तरी नवरा ऐकत नाही. म्हणतो, “तुला खायला आणि झोपा काढायला इथं आणलंय का ?” नदीवर कपडे धुवायला नेणंही बाईला लाजिरवाणं होऊन बसतं. कारण तिथं घाणीचा वास सुटतो.

तरीही वर्षानुवर्ष बायका हा त्रास सहन करीत असतात.

त्या डॉक्टरकडे कां जात नाहीत ? राणीचं म्हणणं. त्या जातही असतात. पण त्यांची परिभाषा डॉक्टरांना कळत नाही. अंगावर पांढरं जाण्याला त्या शरमेमुळे कमजोरी किंवा अशक्तपणा म्हणतात. डॉक्टर लोक त्यावर लगेच बी-कॉम्प्लेक्स किंवा आयर्न लिहून देतात. राणीच्या जेव्हा हे लक्षात आलं, तेव्हा कुणी अशक्तपणा आलाय म्हणाली, की लगेच विचारायची, “अंगावर पांढरं जातं का ?” त्यावर लगेच ‘हो’ असं उत्तर मिळेल. प्रोलॅप्स किंवा अंग बाहेर

येण्यालासुद्धा त्या हातानं खूण करतात; पण त्या खुणा आमच्या वैद्यकीय जगाला कळत नाहीत. ‘पांढरं जाणं’ याला स्त्रिया वापरत असलेले बारा शब्द राणीनें शोधून काढले आहेत.

स्त्रियांच्या आजारावर किंवा बाळंतपणाविषयी त्यांना मदत करायला राणीनें गावागावांतल्या सुइणींना ट्रेनिंग देऊन तयार केलंय. सुइणींची सात शिबिरं चाललेली असतात. काही सुइणी तर इतक्या समजदार आहेत, की वैद्यकीय दृष्टीनें शिकलेली पॅरामेडिकल माणसंही फिकी पडतील.

एका गावात (त्या गावाचं नाव आठवत नाही, कारण इतकी गावं मोटारसायकलनें फिरलो आणि अनेक छोटी-मोठी गावं लागत होती) चौकशी करीत एका सुइणीचं घर शोधून काढलं. त्यांचं नाव मंजुळाबाई मुत्येलवार. तिला सुइणीचं जीवन कसं असतं ते विचारलं.

हिरवट मळक्या रंगाचं नऊवारी लुगडं नेसलेल्या, साठएक वर्षांच्या मंजुळाबाई झोपडीमध्ये जमिनीवर झोपल्या होत्या. मला खाटेवर बसवलं होतं. म्हणाल्या, “काय सांगू साहेब, आमचं जिणं म्हणजे लई हाल. कधी निरूप आला की असाल तसं जावं लागतं. त्यांची ताबेदारीच म्हणा की. आता बाईला कळा सुरू झाल्या की आमाला पाहून कळतं, ही बाई चार तासांनी बाळंत होणार आहे, का बारा तासांनी होणार. पण लोक आम्हाला घरी सोडतच न्हाईत. रात्र रात्र जागत बसावं लागतं. परत बाळंतपण झाल्यावर मग पुढं दहा-पंधरा दिवस अंगाला तेल लावायचं.”

“या सगळ्याचे पैसे किती मिळतात ?”

“पन्नास रुपये आणि दिलं तर लुगडं, चोळीचा खण.”

“आणि पुढच्या तेल लावायचे ?”

“अवो, समदं धरून. आता एखादा चांगला माणूस असला तर जास्तही देतो. पन काम झालं ना, का मग पैशाची खळखळ सुरू.”

“आता राणीताईंनी तुम्हाला काय शिकवलं ? तुम्ही शिबिरात असता ना ?”

त्यांनी जवळच उभ्या असलेल्या, शाळेचा स्कर्ट-ब्लाऊज घातलेल्या दहा-बारा वर्षांच्या नातीला आतनं डबा आणायला सांगितलं. तिनें प्लॅस्टिकचा डबा आणून समोर ठेवला. तो उघडला. त्यात कापूस होता, चार-सहा प्रकारच्या गोळ्यांची पाकिटे होती.

मंजुळाबाई म्हणाल्या, “आधी आम्ही बाळंतपणं करायचो; पण स्वच्छता नव्हती. शिबिरात आम्हाला ते शिकावलं. नाळ आम्ही कशानीबी कापायचो. आता ही बघा, कोरी ब्लेडची पाकिट आम्हाला बंगबाई देते. ती वापरतो. नाळ

कापायच्या आधी ती पोराच्या बाजूला निपटून मग बांधतो. तेवढेच जास्त रक्त पोराच्या शरीरात जातं. असं बरंच काय काय. बाळंतिणीला ह्या गोळ्या देतो.”

“पण तुम्हाला लिहाय-वाचायला येतं का ?”

“न्हायी. पन आता माहीत झालंय. आता या नातीकडून वाचून घेते ना.”

त्यांनी त्यांचं रेकॉर्ड दाखवलं. ‘सर्च’नं करून दिलेल्या छापील फॉर्मवर बाळंतपणाचे तपशील होते. हेही त्या बाईनी नातीकडून भरून घेतले होते.

“ही सगळी बाळंतपणं तुम्ही इथंच केलीत, का काही अवघड म्हणून गडचिरोलीला पाठवलीत ?”

“समदी इथंच केली. एक फक्त पाठवलं. तेबी माझ्यामुळं नाही, तर त्या नरसूबाई (नर्स) मुळं. मी बाईपाशी थांबले होते. मुलाचं डोकं बरोबर पुढं चाललं होतं. तेवढ्यात मालकानं दवाखान्यातल्या नरसूबाईला आणलं तिंनं पोराचे ठोके ऐकण्यासाठी त्या बाईला कुशीवर वळवलं, तसं ते पोर आतल्या आत फिरलं आन् आडवं झालं. मी म्हणलं, आता मी केसची जिम्मेदारी घेत नाही. तेवढीच बाई गडचिरोलीला पाठवली; आन् ती माझ्यामुळे नाही, त्या नरसूबाईमुळं.”

आम्ही बोलत असता बाहेर मोटारसायकल वाजली. मला वाटलं, आलं त्यांना बोलावणं; पण ते ‘सर्च’चे सुपरवायझर निघाले. त्यांनी बाईचं रेकॉर्ड मागितलं. त्यावरून त्यांच्या रेकॉर्डमध्ये नोंद करून घेतली. औषधं काही संपत आलीत का ते बघितलं, त्याची नोंद केली व गेले.

बाईना विचारलं, “शिविराचा तुम्हाला काय फायदा झाला ?”

“गावातली पत वाढली. बाळंपणात पूर्वी हडेलहप्पी करायचे. आता खूप मानुसकीनं वागवतात. आम्ही गोळ्या देतो. न्यूमोनियाच्या मुलांना औषधं देतो. लोक आम्हाला तोंडावर म्हनत न्हायीत; पन डाक्टरच समजाया लागले म्हणा की.”

‘सर्च’ या सुइर्णीनं मानधन देत नाही; पण ही सगळी औषधं, मटेरिअल आणि ट्रेनिंग पुरवतं. त्यावर त्यांनी ‘व्यावसायिक’ व्हावं, ही ‘सर्च’ची अपेक्षा आहे.

राणी या सुइर्णीमध्ये मनापासून रमते. त्यांची काही शिविरं मी पाहिली. राणी तिच्या केसेस संपवून वेळ मिळेल तशी शिविरात यायची. ती आली, की बायांचे चेहरे उजळायचे. ती पहिल्यांदा सगळ्यांचं मिळून गाणं घ्यायची. नंतर लेक्चरसुद्धा एखाद्या खेळाच्या स्वरूपात घ्यायची. राणी पूर्वी कॉलेजमध्ये नाटकांत कामं करायची. आता ती या बाया-पुरुषांबरोबर ‘आरोग्ययात्रे’त पथनाट्यात कामही करते.

राणीची या गडबडीच्या जीवनातील विसाव्याची जागा म्हणजे मार्कंडेय मंदिर. गडचिरोलीहून शे-दीडशे किलोमीटर अंतरावर (किंवा कमीही) ती जागा असेल. आलेल्या पाहुण्याला तिथं घेऊन जायला ती एका पायावर तयार असते. आम्ही जीपनं निघालो. जातायेता खूप गप्पा झाल्या. वाटेत दिसणाऱ्या अनेक झाडांची ती नावं सांगत होती. त्या झाडांचे निरनिराळे उपयोग तिला माहीत होते. प्रत्येक झाडाभोवती काही समजुती, कथा गुंफलेल्या असतात, त्या सांगत होती. पळस रामनवमीच्या सुमारास फुलतो, म्हणून त्याला राम समजतात. वनवासात लक्ष्मणानं सीतामाईसाठी पळसाच्या पानांच्या द्रोणात पाणी आणलं. सीतामाई म्हणाली, “हा (पळसाचे पान) माझा पुरुष (नवरा) आहे. मी यात पाणी पीत नाही. पळस माझा पुरुष- नाही पीत मी उदक.”

सालई आणि मोवई झाडं दाखवून ती म्हणाली, “या दोन बहिणी आहेत. त्या दिवसा झाडाच्या रूपात राहतात आणि रात्री बाया होतात, असा आदिवासींचा समज आहे. लक्ष्मणानं सीतामाईला जंगलात नेऊन सोडलं, त्या वेळी सालई-मोवईनीच सीतामाईचा गहिवर ऐकला. तिला धीर दिला. तिचं रक्षण केलं.”

*सालया मोवया, आंदीच्या बायका
सीताबाई गेली वनवासा,
तुम्ही कान देऊन आयका
सालया मोवया, रात्रीच्या बायका
माझ्या सीतेचा गहिवर आयका*

साध्या चिंचेच्या झाडाच्या सालीचे, पानांचे, मुळांचे इतके विविध उपयोग तिला माहीत होते, की मी थक्क झालो. मोहाचं झाड तर तिथला कल्पवृक्षच. मला फक्त मोहांच्या फुलांची दारू बनवतात एवढंच माहीत होतं; पण ही सगळी झाडं त्या आदिवासी जीवनाचा केवढा अविभाज्य भाग आहेत, आणि जंगलं तुटत चालल्यानं आदिवासी उघड्यावर येतात, ती त्यांच्या दृष्टीनं काय भीषण अवस्था आहे, याचा पहिल्यांदाच प्रत्यय आला.

मी राणीला विचारलं, “तुला कशी एवढी माहिती झाली ?”

“अशीच ! अरे, बायांशी बोलत राहिलं ना, तर खूप काय काय त्या सांगत असतात.”

“तू हे लिहीत का नाहीस सगळं ?”

“मी कुठं लेखक आहे ?”

बोलता बोलता प्रवास संपला.

आम्ही एका खेड्यात आलो होतो. देवळाच्या आकाराची दगडी भिंत दिसली. त्या दारातून आत गेलो. देवळाच्या भिंतीवर, खांबांवर, शिखरावर-सगळीकडे नक्षीकाम. बाजूच्या पडवीत नेऊन राणीने तिथलं आणखी खास कोरीव काम दाखवलं. कुणा आक्रमकाचा हातोडा त्यावर पडलेला नसल्याने ते अगदी चांगल्या अवस्थेत ठिकून होतं. त्या शिल्पांमधल्या माणसांच्या कथा माहीत नव्हत्या; पण ती छोटी, वीत-वीत किंवा बोट्यावढी माणसं, त्यांच्या वेगळ्या वेषभूषा, त्यांच्या हातातली शस्त्रं, त्यांची वाहनं, ते प्राणी, ती फुलं. हे सगळं वेगळंच जग होतं. एरवीची बडबडी राणी इथं अगदी वेगळीच आणि स्तब्ध होऊन गेली होती.

देवळाबाहेर आलो आणि मंडपापुढच्या दीपमाळेपाशी आलो. पुढं पाहिलं तर एक वेगळंच भव्य दृश्य समोर वाढून ठेवलेलं ! खूप खोल, खाली सपाट असलेल्या दरीतून गोदावरीचं निळं पाणी वाहत होतं. वर्धा आणि गोदावरीचा तो संगम होता. वाऱ्यानं पाण्यावर तरंग उमटत इकडून तिकडं जात होते. कुठंही मान फिरवा, सगळीकडे त्या संगमाचंच दृश्य.

राणी दीपमाळेला टेकून शांत बसली. तिची ही आवडती जागा.

उठताना म्हणाली, “असं वाटतं, इथून कधी उठूच नये.”

दारूमुक्ती आंदोलनातल्या सभेत अभय एक गोष्ट सांगायचा. ‘दारूचा शोध लागण्यापूर्वी लोक सुखी होते. भांडणतंटा, मारामाऱ्या वगैरे होत नसत. सैतानानं विचार केला, हे असंच चालू राहिलं तर आपल्याला कोण विचारणार ? मग त्याने कढईत एक रसायन तयार करायला घातलं. ते उकळत असताना पहिल्यांदा त्यानं पोपटाचं रक्त घातलं. मग कोल्ह्याचं रक्त, नंतर वाघाचं रक्त आणि शेवटी डुकराचं रक्त घालून ते रसायन खूप हलवलं, घुसळलं, बाटलीत भरलं आणि आदिवासीला दिलं. ती म्हणजे दारू. ही प्यायल्यावर माणूस पोपटासारखा बोलायला लागतो, नंतर कोल्ह्यासारखा कावेबाज, स्वार्थी बनतो, लोकांमध्ये भांडण लावतो. काही वेळा नंतर येणाऱ्या-जाणाऱ्यांवर वाघासारखा गुरगुरायला, अंगावर धावून जायला लागतो आणि शेवटी डुकरासारखा गटारात लोळतो.”

दारूमुक्ती आंदोलन म्हणजे ‘सर्च’च्या वाटचालीला आलेलं एक स्वाभाविक फळच आहे. ते अनेक लोकांना कळत नाही. तिथले जिल्हा पोलीसप्रमुख मला म्हणाले, “बंगसाहेबांच्या कामाविषयी मला आदर आहे. ते हेल्थचं काम त्यांनी जरूर करीत राहावं; पण या दारूच्या आंदोलनात ते कशाला पडले ? देन इट बिकम्स अ पोलिटिकल पार्टी !”

अभयला मी याबद्दल विचारलं. तो म्हणाला, “या लोकांना माहीत नाही, की मी चळवळीतूनच आलेलो आहे. जे. पी. आंदोलनात, तरुण शांतिसेनेत, रोजगार हमी मजूर संघटनेत मी काम केलेलं आहे. आणि दारू ही जर अनेक व्याधींना जबाबदार आहे, तर ती आपण सार्वजनिक आरोग्याच्या परिघाबाहेर कशी ठेवू शकतो ?”

‘सर्च’नं दारूमुक्ती आंदोलन काही ठरवून सुरू केलं नाही. राणीच्या स्त्री-रोगविषयक अभ्यासानंतर त्या विषयावर लोकांमध्ये जाऊन ते प्रश्न मांडायचं त्यांनी ठरवलं. अठ्ठ्याऐंशीमध्ये त्यांनी महिला जागरण आरोग्ययात्रा काढायची ठरवली. त्यात महिलांचं आरोग्य, अंधश्रद्धा इ. विषयांवर पथनाट्य, स्लाईड शो, सभा वगैरे कार्यक्रम असायचे. एका गावात रात्री अशीच स्त्रियांची सभा चालली होती. मध्येच उठून एक बाई म्हणाली, “तुमची ही बिमारी जरा बाजूला ठेवा. दारूची बिमारी कशी हटणार ते सांगा.”

आणि मग अनेक बायका बांध फुटल्यासारख्या बोलू लागल्या. रोज घरी मारहाण होते, संसाराची धुळधाण झालीय, कुणाचा नवरा, कुणाचा मुलगा, कुणाचा जावई यापायी कसा वाया गेला, हे सांगताना एकच गिळ्या झाला.

एक बाई वीस वर्षांपूर्वी दारूमुळे मेलेल्या नवऱ्याच्या आठवणीनं रडू लागली, तर दुसरी म्हणाली, “माझा नवरा दारू पिऊन इतका त्रास देतो ! तो अजून मरत कां नाही, याची मी वाट बघतेय.” एक म्हणाली, “आम्हाला मजुरी दोन रुपये कमी मिळाली तरी चालेल; पण ही दारूची वेश्या आमच्या घराबाहेर काढा.”

आधीचे कार्यक्रम बाजूला ठेवून रात्री दोनपर्यंत हीच चर्चा झाली. मग या विषयावर काय करता येईल, याचा अभयनं व इतरांनी विचार सुरू केला. सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये ते काम करीत असताना त्यानं वीस दारूड्यांवर उपचार केले होते; पण त्यांतले एकोणीस जण परत प्यायला लागले होते. त्यानं हा उपाय बाजूला ठेवला. जे करायचं ते सामूहिक पद्धतीनं व्हायला पाहिजे होतं. त्याचा पिंड रिसर्चचा. त्यानं नेमका हा प्रश्न आहे किती, यासाठी १०४ गावांची पाहणी करायचं ठरवलं. ही पाहणी फार काटेकोर, शास्त्रीय पद्धतीनं करता आली नाही, तरी अंदाज तरी येईल, असा विचार केला. त्यानं सत्तेचाळीस आरोग्यदूतांमार्फत, १०४ गावांमध्ये किती लोक दारू पितात, किती दारूडे आहेत आणि दारूपायी शरीराचं, मनाचं काय काय नुकसान झालं तसेच या वर्षात किती लोक मेले, याची माहिती जमवली. आणि त्यावरून जिल्ह्याची आकडेवारी तयार केली. शिक्षकामार्फत माहिती जमवली, की गावात दारूची दुकानं, अनधिकृत भट्ट्या किती, त्यांत रोजची किती रुपयांची दारू खपते, त्यातला किती टॅक्स सरकारला

जातो, दारू दुकानाचे काय नियम असतात, वगैरे. शासनाचं धोरण, कायदे वगैरे बाबतीत त्यानं स्वतंत्रपणे माहिती गोळा केली.

या सगळ्यांचे निष्कर्ष असे निघाले : गडचिरोली जिल्ह्यात सुमारे एक लाख लोक दारूचं नियमितपणे सेवन करतात. त्यांतले सुमारे पंधरा ते बीस हजार लोक दारूडे आहेत. वर्षाकाठी सुमारे एक हजार लोक दारूमुळे मरतात.

दारूच्या अर्थशास्त्राविषयी माहिती जमली. सुमारे बीस कोटी रुपयांची दारू वर्षभरात विकली जाते. सुमारे चार कोटी रुपयांचा अबकारी कर एकट्या दारूतून सरकारला मिळतो आणि सरकारी विकासाचं वर्षाचं बजेट फक्त सात कोटी रुपये होते. महाराष्ट्र राज्याचेही आकडे मिळाले. सरकारचं एक नंबरचं उत्पन्न सेल्स टॅक्समधून येतं आणि दुसरा नंबर दारूतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा.

ही आकडेवारी बघितल्यावर अनेकांचे डोळे उघडले. 'तरीच म्हणत होतो, अलीकडे दारूचं प्रमाण फार वाढलंय म्हणून,' असं कार्यकर्ते बोलू लागले. गडचिरोली जिल्ह्यात स्वयंसेवी संघटनांचं कार्य चांगलं आहे. मेंढा-लेखा येथील मोहन हिराबाई हिरालाल, देवाजी तोफा, कुरखेड्याचे डॉ. सतीश गोगुलवार आणि शुभदा देशमुख, हेमलकशाचे प्रकाश आमटे, विलास मनोहर...आणि या सर्वांची एकमेकांशी चांगली मैत्री आहे. व्यापक कामात ते एकत्र येतात. यातल्या बहुतेक संघटना, हिरामण वरखेड्यांसारखे आदिवासी नेते, असे अनेक जण एकत्र आले.

निवृत्त सनदी अधिकारी व पर्यावरणवादी कार्यकर्ते ब्रह्मदत्त शर्मा शेजारच्याच बस्तर भागात काम करतात. ते पूर्वी ट्रायबल कमिशनर ऑफ इंडिया होते. त्यांनी माहिती दिली, की इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना आदिवासी जिल्ह्यांत दारूविक्रीचे परवाने देऊ नयेत, असा आदेश काढला होता. अभयनं त्या आदेशाचा मंत्रालयात शोध घेतला. एका परंप्रांतीय आदिवासी आय. ए. एस. अधिकाऱ्यानं त्याला आतली माहिती दिली, की अंतुले मुख्यमंत्री असताना त्यांनी या आदेशातून ९१ गावं वगळून तिथं दारू दुकानांचे परवाने दिले होते. ही ९१ गावं म्हणजे नेमकी रस्त्यांवरची, सोईची. शिवाय रोज बारा बाटल्या विकत घेता येतील, अशा दोन हजार परमिट्यांचं वाटपही केलं होतं.

प्रश्न ठसठसत होताच. त्याला 'सर्च'च्या या पाहणीच्या निष्कर्षाचा भक्कम आधार मिळाला आणि 'इंदिरा गांधींच्या आदेशाचं पालन होऊन अंतुल्यांच्या काळातले अपवाद रद्द करून, संपूर्ण जिल्हा दारूमुक्त करा' अशा मागणीचं त्याला टोकही आलं.

मी काही गावांमध्ये नंतर गेलो होतो. स्त्री-शक्तीचं अक्षरशः ते दर्शनच. वासाळा शिबिरात दिवसभर आमची 'साधकबाधक' चर्चा चालली होती. रात्री

गावकऱ्यांसमवेत चर्चा होती. अंगण निम्म्याहून अधिक बायकांनी भरलं आणि कशावरून तरी जो भडका उडाला ! आणि बाया बोलू लागल्या. एरवी डोक्यावर घमेलं घेऊन खालचा रस्ता बघत शेतावर जाताना याच स्त्रिया पाहायचो; पण आता वेगळंच दर्शन. नंतरही मी काही गावांना गेलो. एका गावात रात्री नवरा दारू पिऊन घरी आला. मूल रडतं म्हणून चिडला आणि मुलाला उचललं व विहिरीत फेकून दिलं. ते मूल मेलं. या घटनेनं बायकांच्या सहनशक्तीचा कडेलोट झाला. सगळ्या बाया घरातून बाहेर पडल्या. नवऱ्याला मारत पोलीस जमादाराकडे नेलं. तोही दारू पिऊन पडला होता. तो उलट बायकांनाच झापू लागला. "तुम्ही कुणाच्या परवानगीनं मुलाचं प्रेत विहिरीबाहेर काढलं ? पंचनामा झालाय का ?" मग बाया आणखीनच चिडल्या. त्यांनी त्या जमादाराला रात्रभर एका खोलीत कोंडलं आणि सकाळी त्याची वरात काढून त्याला त्याच्या वरिष्ठांकडे नेलं.

अनेक गावांत स्त्रिया आणि तरुण एकत्र आले. कारण दोघांनाही घरातल्या कर्त्या पुरुषांच्या व्यसनाचा त्रास. बेकायदा दारूचे माठ, डेरे, मडकी फोडली, पिऊन येणाऱ्यांवर दंड बसवला. बायांनी एका गावात तर दारू पिऊन येणाऱ्यांसाठी 'कोंडवाडा'च केला होता. त्या गावात तर दारू मिळायची बंद झाली होती; पण काही जण शेजारच्या गावाला जाऊन पिऊन यायचे. मग रात्रभर त्यांची रवानगी कोंडवाड्यात. सकाळी दारू उतरल्यावर दंड भरून चालू लागायचे.

हे आंदोलन लोकशाही मार्गानं व्यवस्थित पुढं रेटण्यासाठी अभय व मित्रांनी दारूमुक्ती संघटना स्थापन केली. चॅरिटी कमिशनरकडे नोंदल्या गेलेल्या जिल्ह्यातल्या सुमारे चारशे महिला मंडळे व अन्य संस्थांना पत्रे लिहून 'या आंदोलनाला ठराव करून पाठिंबा द्या', अशी विनंती केली. त्यांचे ठराव आले. बहुसंख्य ग्रामपंचायतींनी ठराव केले. जिल्ह्यातल्या तीन आमदारांनी पाठिंबा दिला. गडचिरोलीत एक मोठा मेळावा झाला.

गडचिरोली जिल्ह्यावर दारूवाल्यांची मोठी पकड आहे. राजकीय पक्षही त्यांच्याच ताब्यात. शिवाय पैसे, गुंड हे होतेच. राणी म्हणाली, "त्या काळात आम्ही कसे दिवस काढले देव जाणे ! इथल्या चौकातल्या जाहीर सभेत त्या लोकांनी 'अभय बंग आणि राणी बंग यांचे आम्ही मुडदे पाडू !' अशी भाषा केली होती. आमच्या इथं काम करणाऱ्या केरळी नर्सस गावात खोली घेऊन राहायच्या. दारूवाल्यांची तरुण मुलं दारू पिऊन मारुती मोटार घेऊन त्या खोलीवर गेली आणि घाणेरड्या शिब्या देत त्यांच्या दारावर धडका मारू लागली; पण त्या मुली स्मार्ट होत्या. त्यांनी दार उघडलं; पण यांच्या डोक्यात

तिखट टाकलं आणि किचनची सुरी घेऊन एकाच्या गळ्याला लावून त्याला पकडून ठेवलं. आम्ही त्यांच्यावर केस केली. ती केस मागं घ्यावी म्हणून आमच्यावर केवढं दडपण आणलं म्हणताय !”

अभय म्हणाला, “राणी उगाच जास्त कल्पना करायची. तेवढं काही झालं नसतं.”

राणी म्हणाली, “नाही. ती माणसे काहीही करू शकली असती. आनंद शाळेत एकटा जायचा-यायचा. तो येईपर्यंत जिवात जीव नसायचा. अभयला मी सांगायचे, तू स्कूटरवर फिरत जाऊ नकोस. कारण इकडल्या लोकांची माणूस मारायची नेहमीची पद्धत म्हणजे मागून अंगावर ट्रक घालून उडवणं. हे दारूवाले, हेच इथलं जंगल काटणारे, हेच तेंदूपत्तावाले. इकडले जंगलातले रस्ते अरुंद असतात. अपघात झाल्याचा बहाणा ते सहज करू शकतात.”

“मग ?”

“पुढं इथले हिरामण वरखेडे, सुखदेव उईके यांसारख्या आदिवासी नेत्यांनी त्याच चौकात जाहीर सभा घेऊन सांगितलं, “या बंग नवरा-बायकोच्या अंगाला हात लावला तर याद राखा. आदिवासी चिडत नाही तोपर्यंत शांत असतो; पण चिडला तर कुणाला आवरत नाही.” मग ते वातावरण थोडं निवळलं.

त्या काळातली आणखी एक हकीकत राणीनं सांगितली.

अभय परगावी गेलेला आणि रात्री दोन वाजता दार वाजलं. मी आतून विचारलं, “कोण आहे ?” बाहेर इथल्या दारूवाल्यानं आपलं नाव सांगितलं. दार उघडावं की नाही, प्रश्न पडला; पण उघडलं. तो म्हणाला, “माझी बायको आजारी आहे. तुम्ही घरी आलं पाहिजे.” मला कळेनाच, हे खरं आहे की मला बाहेर काढण्यासाठी ट्रॅप आहे. मी आत गेले. आईनं दिलेली एक छोटी कृष्णाची मूर्ती फ्रिजवर आहे. तिच्यासमोर मिनीटभर नुसती उभी राहिले आणि बाहेर येऊन म्हणाले, “चला.” त्यानं स्कूटरवर बसा म्हटलं. मी विचार केला, म्हणजे का कुठंही नेऊ शकेल. मी म्हटलं, “नको. चालतच जाऊ.” हातात बॅटरी, खांद्यावर पर्स. मध्ये अगदी वस्ती नसलेला भाग आहे. मला वाटलं, आता इथंच कुणीतरी येणार आणि धोका होणार. कशानं आपल्याला प्रतिकार करता येईल ? बॅटरी आणि पर्स आहे. तेवढ्यात त्याचं घर आलं. त्याची बायको खरोखरच आजारी होती. मी तिला ट्रीट केलं आणि तशीच चालत घरी आले. नंतर तो दारूवाला सगळीकडे सांगत सुटला “बंग डॉक्टर ही चांगली माणसं आहेत. बाई अर्ध्या रात्रीत माझ्यावर विश्वास टाकून घरी आल्या.” त्या माणसानं मग इतर दारूवाल्यांसारखा आक्रमक सूर काढला नाही.

शेवटी शिष्टमंडळं, मोर्चे अशा अनेक टप्प्यांमधून जात त्या वेळचे मुख्यमंत्री सुधाकरराव नाईक यांच्या मंत्रिमंडळानं निर्णय घेतला, की गडचिरोलीत अधिकृत दारूबंदी लागू होईल; पण या ठरावाची अंमलबजावणी मात्र महिनोन् महिने पुढं ढकलली जात होती. या मधल्या काळात तिथल्या दारूवाल्यांना मी भेटलो. त्यांतले काही काँग्रेसचे पुढारीच होते. भेटण्याआधी मी जरा दबकलोच होतो. आपल्याला खूप ऐकवणार, असं वाटलं होतं; पण त्यांचा पवित्रा खूप बचावाचा, पण कावेबाज होता. एक म्हणाले, “मी दारूच्या विरुद्ध आहे. मी स्वतः दारू पीत नाही. दारूमुळे नुकसान होतं हे खरं आहे; पण हा फायदा मग गडचिरोली जिल्ह्यातल्या जनतेलाच का ? चंद्रपूरला का नाही, गोंदियाला का नाही ? तिथल्या जनतेनं काय पाप केलंय ?” दुसरे म्हणाले, “आमची दारू दुकानांची लायसेन्स काढून घेताय ना, घ्या; पण निदान आम्हाला ‘शिक्षण संस्था’ काढायचे तरी परवाने द्या.” या दोन क्षेत्रांची घातलेली सांगड पाहून मी उडालोच. यावरून शिक्षण क्षेत्र कुठं पोचलंय हे ध्यानात आलं.

मधल्या काळात मंत्रिमंडळ बदललं होतं. शरद पवार काय व्हा घेतात, हे माहीत नव्हतं. पण त्यांनी तो निर्णय कायम केला आणि एक एप्रिलपासून अंमलात आणला. (पुढं जाऊन महाराष्ट्रात कुठल्याही ग्रामसभेनं असा ठराव केला, की आम्हाला गावात दारूचं दुकान नको, तर त्याचं लायसेन्स रद्द करू अशी घोषणाही केली.)

परवाच्या खेपेला मी गेलो तेव्हा काही लोक सांगत होते, “आता गडचिरोली शहरात बेकायदा दारू मिळते. बघा, आम्ही हेच होईल, असं तेव्हा सांगत होतो.”

मी अभयला हे सांगताच तो म्हणाला, “हो. खरं आहे. दारू एकदम बंद होणारच नाही; पण आम्ही नुकत्याच केलेल्या पाहणीप्रमाणं जिल्ह्यात दारू पिण्याचं प्रमाण साठ टक्के कमी झालंय. दारूबंदी टप्प्याटप्प्यानंच होणार. त्यासाठी चळवळीचं प्रेशर ठेवावं लागेल; पण आहे ही उपलब्धी काही कमी महत्त्वाची आहे का ?”

कुणी म्हणालं, “अहो दारूबंदी कधी यशस्वी होते का ? वर्धा जिल्हा, गुजरात हे आखूचं राज्य. तिथं आहेच की दारूबंदी ! पण चाललीय ना सरास दारू तिथं ?”

मीही व्यसनमुक्ती चळवळीत असलो तरी दारू कायद्यानं बंद करावी की नाही, याविषयी साशंक असतो. बंदीच्या आग्रहापेक्षा दारूविरोधी वातावरण तयार करणं आणि दारूत अडकलेल्यांवर उपचार करणं हे आमच्या प्रकृतीला मानवंतं. पण अभय म्हणाला, “वर्धा, गुजरात येथे दारूबंदीची एवढी सद्दोष

अंमलबजावणी असूनही तिथं दारूबंदी फसली, असं म्हणता येणार नाही. इतर प्रांतांपेक्षा किंवा शेजारच्या जिल्ह्यांपेक्षा दारू पिण्याचं प्रमाण नक्कीच कमी झालेलं दिसेल. यासाठी शास्त्रीय पाहणी करायला हवी. तिथं दारूबंदी लागू करण्याआधीची परिस्थिती व आताची परिस्थिती यात एक तुलना आणि शेजारच्या विभागात आणि या विभागात अशी दुसरी तुलना करून ठाम विधान करता येईल.”

“सदोष अंमलबजावणी म्हणालात ती कशी ? आणि ती गडचिरोलीच्या बाबतीत कशावरून होणार नाही ?”

“वर्ध्यात दारू दुकानांना लायसेन्स मिळत नाही; पण पिणाऱ्यांना परमिट मिळतं आणि तेही अगदी सहजासहजी, आणि नियम इतके हास्यापद आहेत, की अशा परवानाधारकाला दारूच्या बारा बाटल्या विकत घेता येतात. त्या दर दिवशी वगैरे असंही नाही. परमिट दाखवून बारा बाटल्या, असं दिवसातून कितीही तो घेऊ शकतो. वर्धा जिल्ह्यात असे दोन हजार परमिटधारक आहेत. त्यामुळं परमिटच्या नावाखाली ते बाटल्यांचा साठाच करतात आणि सर्रास धंदा करतात. तेव्हा या परमिट नियमाची पुनर्रचना करून त्याची काटेकोर अंमलबजावणी करायला हवी. आणि वर्धा, गुजरात आणि गडचिरोली यांच्या पार्श्वभूमीत फरक आहे. गुजरात गांधींचं राज्य आणि वर्धा विनोबांचं वास्तव्य असलेला जिल्हा, म्हणून तिथं दारूबंदी लागू केली. तिथल्या जनतेनं चळवळ करून ती मागणी केलेली नव्हती. इथं गडचिरोलीत गावागावांत लोकांनी, स्त्रियांनी उत्स्फूर्तपणं दुकानं बंद पाडून मागणी केली आहे. इतर कुठल्या कायद्यांची अंमलबजावणी शंभर टक्के होते ? ते ते गुन्हे घडतातच, तरी कायदे आवश्यक मानतो ना ? मग दारूबंदी कायद्याला वेगळं का काढता ? अखेर हा प्रश्न कायदा आणि चळवळ या माध्यमातून टप्प्याटप्प्यानंच सुटणार.”

जिथं शिबिरासाठी गेलो होतो, ते वसाळा गाव छोटं होतं. तिथल्या लोकांनी उत्साहानं सगळी व्यवस्था ठेवली होती. शाळेतल्या दोन वर्गात काठोकाठ भरपूर वाळलेलं गवत टाकून त्यावर एकेक सतरंजी टाकून आमची झोपायची व्यवस्था केली. किती सोपी युक्ती ! पहाटेपासून गावकरी चहा, पाणी तापवणं, नाशत्याची तयारी अशी कामं धावून धावून करीत होते. तिथल्याच तेंदू पानांच्या पत्रावळी व द्रोण करीत काही जण बसायचे. द्रोणात मला ओरिगामी दिसल्यानं ते काम मी शिकून त्यांना मदतही करू लागलो. रात्री आम्ही अंधाऱ्या रस्त्यांवरून चक्कर मारायचो. लोक, बायामाणसं घरांसमोर घोळके करून गप्पा मारीत असायची. आम्ही सामील व्हायचो. बाया म्हणायच्या, “बंदीच्या आधी या रस्त्यावर दारूड्यांचा धिंगाणा असायचा. सडा घालायला पहाटे आलो तरी अंगावर

एखादा दारूडा कोलमडायचा. गावात रस्त्यानं धड चालता यायचं नाही. सगळीकडं निस्ती भांडणं, भांडणं ! आता काही नाही. आता आम्ही असं शांतपणे बसतो, जिवाभावाचं बोलतो. कुणाचा काही तरास नाही.”

तिथल्या त्यातल्या त्यात प्रशस्त किराणा दुकानात आम्ही गेलो. दुकानदारानं चहा पाजला. बाकी किराणा सामानाबरोबर एका बाजूला ‘बॉबी’ (तळलेला नळकांड्यासारखा पदार्थ) ची प्लॅस्टिकची पाकिटं अगदी छतापर्यंत रचून ठेवलेली. आश्चर्य वाटलं. विचारलं, “एवढी बॉबीची पाकिटं कशी काय इथं ?” तो जरा शरमून हसला व म्हणाला, ही (दारू) पिताना खायला लागतात; पण आता बंदी झाल्यापासून या मालाला काही खप नाही. मागच्या मालाचं करायचं काय, म्हणून राहिलाय तिथं.”

गावकरी हसले. एक म्हणाला, “मग वाटून टाका की पोराना. तुला काय कमी आहे ?”

तो म्हणाला, “वा, पाटील !”

शिबिरात गावोगावचे लोक होते. आपल्या भागात पूर्वी काय होतं, आता काय आहे, हे सांगत होते. त्या भागात तुकडोजी महाराजांचा शिष्यसंप्रदाय बराच आहे. त्यातले काही साधू होते. कसलंही प्रस्थ नसे. सकाळी उठून ते हिवाळ्यात गार पाण्याच्या आंघोळी करून, धोतरं वाळवीत बसत. त्यांच्या बोलण्यात सामाजिक प्रश्न असत, ते खेडूत भाषेत. खेडूत ते प्रश्न तर्कशास्त्रात मांडत. ते ऐकायला आवडे.

मला बोलायला सांगितलं. अशा चळवळीचा मला काही अनुभव नसल्यानं काय बोलायचं ते समजेना; पण तरीही बोलावंच लागलं. दारू अधूनमधून पिणाऱ्यांवर अशा बंदीचा, सामाजिक वातावरणाचा, दबावाचा परिणाम होईल; पण जो दारूडा होतो, त्याच्यावर होणार नाही. त्याला व्यसन हा आजार झालेला असतो. त्याला यातून बाजूला करून उपचार केले पाहिजेत, असं सांगून मी मुक्तांगणची थोडी माहिती दिली. आश्चर्य म्हणजे हे म्हणणं सगळ्यांनी उचलून धरलं. ते म्हणाले, “हे बरोबर आहे. प्रत्येक गावात अशी पाच-दहा माणसं असतातच. यांच्यावर कसलाच परिणाम होत नाही. त्यांना दंड बसवा, धिंड काढा, की कोंडवाड्यात टाका. सुटले की ते चाललेच तिकडं. या गावाला नाही मिळाली तर त्या गावाला. आणि याच लोकांच्या पायी मग आमची बंदी फुटते. या लोकांना तुमच्या केंद्रात नेऊन दुरुस्त करा, नाहीतर इथं असं केंद्र सुरू करा.”

मी पुण्याला परत आल्यावर आमचं त्यांचं जाणं-येणं सुरूच झालं. अभयला त्या वर्षीच्या आमच्या व्यसनविरोधी दिवसाला प्रमुख पाहुणा म्हणून बोलावलं.

त्याच्याइतका योग्य माणूस अशा कार्यक्रमांला मिळालाच नव्हता. त्या वेळी त्यानं मुक्तांगण पाहिलं. आमच्या पेशंटशी गप्पा मारल्या. मुंबईला गडचिरोलीच्या लोकांचं एक शिष्टमंडळ आलं होतं, त्यातले चार-सहा जण मुक्तांगणमध्ये येऊन राहून गेले. आम्ही पुण्यात त्यांचा कार्यक्रमही ठेवला. हळूहळू अभयच्या मनात व्यसनमुक्ती केंद्राची कल्पना आकार घेऊ लागली. त्या वार्षिक कार्यक्रमाच्या भाषणात त्यानं मोकळेपणानं सांगितलंही होतं, की चळवळीच्या जोषात आम्ही या उपचाराच्या बाबीकडं दुर्लक्ष केलं होतं. आता आम्ही ते हातात घेणार आहोत. पूर्वतयारी म्हणून तिथल्या तीन कार्यकर्त्यांना- ज्यातला एक व्यसनमुक्तच होता-मुक्तांगणमध्ये महिनाभर प्रशिक्षणासाठी पाठविलं.

मी नंतरच्या खेपेला गडचिरोलीला गेलो तेव्हा त्यांनी पहिली तीस लोकांची बॅच पंधरा दिवसांसाठी अँडमिटही केली. त्यासाठी प्रत्येक गावातून एक याप्रमाणे पेशंटची पद्धतशीर निवडही केली होती. मी होतोच, म्हणून त्यानं मलाही त्या कार्यक्रमात सामील करून घेतलं. ही ट्रायल बॅच. नंतरच्या बॅचच्या वेळी त्यांच्या 'मुक्तिपथ व्यसनमुक्ती केंद्रा'ची रीतसर सुरवात झाली.

परवा पुण्याला आला तेव्हा अभय म्हणत होता, "आपण या प्रश्नांबाबत काय करता येईल याचा पद्धतशीर विचार करण्यासाठी चर्चासत्र करू या. तातडीनं काय करता येईल. नजीकच्या काळात काय करता येईल आणि जे आज अशक्य वाटतं; पण निदान विचारांच्या पातळीवर काही भूमिका तयार करता येते का, ते पाहता येईल."

मनात म्हटलं, झालं याचं विचारचक्र सुरू. यातनं आता हा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेणारा एखादा अभ्यास नक्कीच करणार. चला, या निमित्तानं आपल्या कामातली ही उणीव दूर होईल.

शोधग्राम.

गडचिरोलीहून पंधरा-सोळा किलोमीटर चातगाव आहे. तिथून खरं जंगल सुरू होतं. आदिवासी भागही तिथूनच सुरू होतो. 'सर्च'नं आता कार्यक्षेत्र आदिवासी भागाकडं वळवलं आहे. चातगाव रस्त्याहून आत अर्ध्या किलोमीटरवर 'सर्च'ची शोध ग्राम वसाहत सुरू होते. हा जातानाचा रस्ता उंच उंच झाडांतून वळणं घेत गेला आहे. त्यामुळं 'सर्च'च्या सिंबॉलसारखाच तो दिसतो. वसाहतीत बैठ्या, पक्क्या; पण खेडूत वळणाच्या इमारती आहेत. त्यांना शेणाचा व पांढरा रंग दिला आहे. खिडक्यांभोवतीच्या गेरूच्या रंगावर आदिवासी काढतात तशी कोपऱ्यावर वेढा घेतलेली पांढरी रेषही आहे. या

पंचवीस-सव्वीस एकर आवारात वीस-पंचवीस इमारती असतील. राणी-अभयचा बंगला, इतर सर्व सेवकांच्या क्वार्टर, मध्ये समाजमंदिर, ओपन एअर थिएटर, ओ. पी. डी. (अजून हॉस्पिटल व भोवतीची घरं तयार होताहेत) ...सगळ्या इमारती वातावरणात मिसळून गेलेल्या.

एवढी मोठी वसाहत असून ती अंगावर येत नाही. अभय-राणीची सौंदर्यदृष्टी जागोजाग दिसते. त्या इमारतींना झाडांची, फुलांची नावं दिली आहेत आणि ती तशी दिली नाहीत तर त्यातही काही विचार आहे. पिंपळाखाली बसून ज्ञान होतं, म्हणून प्रशिक्षण सभागृहास पिंपळ, तिकडं मोहाचं झाड म्हणजे जीवन देणारं-जसं कोकणात नारळाचं-म्हणून मेस हॉलला 'मोहामाऊली', तिथं एक जोड बंगला आहे त्याला 'सालई मोवई' असं नाव. कारण ही दोन झाडं जुळ्या बहिणी आहेत, असं आदिवासी मानतात. समुदायभवनास कृष्णकमळ नाव का दिलं, हे ज्यानं कृष्णकमळाचं फूल पाहिलं असेल त्याला सांगायला नको. स्टाफ क्वार्टरना 'आमराई'. इतर इमारतींना औदुंबर, चंदन, रांजी (बांबूला आदिवासी रांजी म्हणतात). पळस, बहावा, अशी नावं दिली आहेत; पण या सगळ्यांत आवडलं ते बालवाडीच्या दोन खोल्यांना दिलेलं 'जाई-जुई' हे नाव.

प्रत्येक इमारतीभोवती बाग लावलीय, झाडं लावलीत. ती हळूहळू वर येत आहेत. अभयनं मागं सांगितलं होतं, "राणीचं एक स्वप्न होतं, की घराभोवती बाग असावी. बागेत आपण काम करतोय, पेशंट आलेत म्हणून निरोप आल्यावर आपण जाऊन पेशंट बघून परत येऊन बागेत काम करतोय. राणीचं ते स्वप्न आता पुरं झालंय."

मी अभयला विचारलं, "एवढा पसारा कसा काय घालू शकलास?"

"आदिवासींसाठी अगदी आपल्या कल्पनेप्रमाणं एक हॉस्पिटल बांधायचं आमचं स्वप्न होतं. आमचे अनेक रिसर्च प्रोजेक्ट एकाच वेळी चालू असतात. त्यासाठी मिळणाऱ्या ग्रॅंटमधून आम्ही हे बांधू शकलो. कुठल्या एका संस्थेच्या ग्रॅंटमधून नाही."

"पण आदिवासींसाठी वेगळं हॉस्पिटल कसं असतं? त्यांच्या आरोग्याचे प्रश्न काय इतर कुठल्याही बिगरआदिवासी माणसांसारखेच नाहीत का?"

"आदिवासींचे वेगळे असे प्रश्न आहेत. आता एकच उदाहरण बघ. शौच्याला बसल्यावर, संपल्यावर शरीराची ती जागा तो एखाद्या पानानं पुसत असे. पुढं जंगलं तुटत गेली, आदिवासी उघड्यावर आले. सुधारलेल्या लोकांचा त्यांच्याशी संपर्क येऊ लागला. लोक यांना 'पानपुशे गोंड' म्हणून चिडवत, हेटाळणी करीत. वास्तविक पाश्चात्य समाजात टॉयलेट पेपर वापरतात त्यासारखी, म्हणजे आरोग्यदृष्ट्या जास्त बरोबर पद्धत ती होती; पण

आदिवासींनी या हेटाळणीमुळं ती सोडून दिली आणि पाण्याचा वापर करू लागले. पण सुधारलेल्या समाजात डाव्या हातानं धुणं, तो हात नंतर धुणं, अशी काळजी घेतात. ते आदिवासींना कोण सांगणार ? त्यामुळं घाणीचे जंतू पोटात जाऊन त्यांच्यात हगवण, डायरिया यांसारख्या विकारांचं प्रमाण खूपच वाढलं. आता प्रश्न सांस्कृतिक बदलातून निर्माण झालाय. आपण व्यक्तीव्यक्तींच्या डायरियावर कितीही उपचार केले तरी तो सुटणार नाही, तर त्यांना हे टॉयलेट ट्रेनिंग दिलं पाहिजे. त्यासाठी वेगळी माध्यमं वापरली पाहिजेत.”

“पण मग हॉस्पिटल कशाला ?”

“काही रोग आनुवंशिक आहेत, त्यांचं प्रमाण आदिवासींमध्ये जास्त सापडतं. त्यांचा सिकल ॲनिमियाच घे. कुठलंही इन्फेक्शन क्रायसिस आल्यावर हे सिकल सेल फुटतात, जॉडिस होतो, ॲनिमिया होतो. इतर हॉस्पिटलमध्ये इन्फेक्शनची ट्रीटमेंट जी असते, त्यापेक्षा वेगळी दक्षता या बाबतीत घ्यावी लागते. जंगलात राहण्याच्या यांच्या जीवनक्रमातून काही आरोग्यविषयक प्रश्न निर्माण झालेत.”

“ते कोणते ?”

“जंगलं तुटली, विरळ झाली. त्यातून कुपोषणाचे प्रश्न निर्माण झाले. जंगलात त्यांना सतत जखमा होत असतात. फांद्या तोडताना ते झाडावरनं पडतात. कधी बणव्यात सापडतात. साप चावतो. अस्वलासारख्या प्राण्याशी सामना करावा लागतो. अस्वलानं डोक्यावर पंजा मारला, तर सरळ डोक्याची, चेहऱ्याची कातडी ओढून उलटी करून टाकतो. लोक रात्री शेकोटीभोवती झोपतात. त्यात अपघातानं भाजतात. एक इथं बाई झोपली होती. तिन् मुलीला जास्त ऊब लागावी म्हणून मूल शेकोटीच्या बाजूला झोपवलं होतं. ते रडत होतं. हिला वाटायचं, त्याला थंडी वाजते म्हणून रडतंय, म्हणून झोपेत ती त्याला आणखी शेकोटीकडं ढकलायची. वास्तविक ते मूल भाजल्यामुळं ओरडत होतं. आदिवासी एकत्र एका वस्तीत जवळजवळ राहत असल्यामुळं इनफेक्शन्स रोग खूप कॉमन आहेत. ज्या रोगांचे वाहक शरीराबाहेर असतात, उदा. टी. बी., मलेरिया, लेप्रसी हे जास्त प्रमाणात आहेत; पण जे फक्त माणसाच्या शरीरातच वाढतात ते कमी प्रमाणात असतात.”

आपलं सार्वजनिक आरोग्य ज्या बाबतीत त्यांच्यापर्यंत पोचतं, त्यातला एक भाग म्हणजे इम्युनायझेशन. (लस टोचणं) पण ज्यासाठी लस टोचतात तो डिप्थेरिया, टिटॅनस आदिवासींमध्ये अजिबात आढळत नाही. दुसरं म्हणजे फॅमिली प्लॅनिंग.

अभय म्हणाला, “फॅमिली प्लॅनिंगमध्ये आदिवासी जिल्हे नेहमीच अग्रेसर कसे असतात, तेच कळत नाही. वास्तविक फॅमिली प्लॅनिंगची कन्सेप्ट कुठून सुरू होते - तर शिक्षण वाढतं, आर्थिक सबलता येऊ लागते तिथं. म्हणजे हा प्रवास शहराकडून हळूहळू खेड्यांकडं येणार; पण महाराष्ट्रातला सर्वात मागास आदिवासी जिल्हा गडचिरोली सर्व राज्यांत हायस्ट आणि गुजरातमधला तसाच डांग जिल्हा. ज्या अदिवासी समाजात बालमृत्यूचं प्रमाण सर्वात जास्त आहे तिथं फॅमिली प्लॅनिंगची ऑपरेशन्स करणं ही चक्क निर्दयता आहे; पण सक्तीच होते आणि आदिवासी हतबल असतो. आणि हे प्रोग्रॅम चालतात ते त्यांच्या अत्यावश्यक आरोग्यसेवेतला पैसा कमी करून !”

त्यांच्या हॉस्पिटल - ओ. पी. डी. इमारतीभोवती छोटी झोपडीवजा घरं बांधणं चाललं होतं. अभय म्हणाला, “ही एक आम्ही नवी रचना करतोय. रोगी आपण हॉस्पिटलमध्ये यावा असं का म्हणतो, तर त्याला घरी डॉक्टर, नर्स सतत उपलब्ध नसतात म्हणून. आम्ही सिव्हिलला असताना एक अभ्यास केला. दिवसातून डॉक्टर आणि नर्स रोग्याला किती वेळ भेटतात ? तर अभ्यासात निघालं, की डॉक्टर सरासरी एक मिनिट आणि नर्स तीन मिनिट ! म्हणजे चार मिनिटांसाठी आपण त्याला घरातून बाहेर काढतो, नातेवाईकांना बरोबर राहू देत नाही. तिथंच तो अर्धमेला होतो. कॉटवर, पांढऱ्या बेडशीटवर झोपण्याची सवय नसते. त्याला झोप येत नाही. आम्ही इथं असं करतो, की या छोट्या घरांमध्ये तो आपल्या नातेवाईकांसह राहील. घरचे लोक तिथं स्वयंपाक करू शकतील. डॉक्टर-नर्स त्याला तिथं जाऊन बघतील. अगदीच इमर्जन्सी असेल तरच मधल्या हॉस्पिटलमध्ये दाखल करतील. आमची कल्पना मांडल्यावर आसपासच्या काही गावांनी गावातर्फे लगेच झोपड्या उभ्या करूनही टाकल्या; पण त्यात नेहमी एकच कुटुंब सतत राहत नसल्यामुळं मेटेनन्स कमी पडला. झोपड्या गळू लागल्या. मग आम्ही आता ही छोटी, पण पक्कीच घरं बांधतोय.”

राणीची, अभयची ओ. पी. डी. जोरात असते. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत लांबलांबून बायामाणसं येत असतात. मध्ये चौक असलेल्या त्या घरात एकीकडं लॅबोरेटरी आहे. पलीकडच्या घरात अभयचं ऑफीस आहे. तिथं दुसऱ्या खोलीत कॉम्प्युटरचे प्रिंटरसं सतत खरखरत असतात. त्याच्या शेजारच्या ऑडिटोरियममध्ये सुइणीचं किंवा आरोग्यदूतांचं किंवा व्यसनमुक्ती शिबिर चाललेलं असतं. केसेस उरकून किंवा थांबवून अभय, राणी आपापलं लेक्चर घेत असतात.

संध्याकाळी जंगलात दूरवर आम्ही फिरायला जायचो; पण साडेसातला मात्र परत यायचो. एका गोल चौथऱ्यावर तिथले सेवक, त्यांचे नातेवाईक, पाहुणे- सगळे एकत्र गोल करून बसतात. विनोबांच्या आश्रमातील एक मानवतावादी प्रार्थना होते. कुणी एखादं भजन म्हणतं. नवीन आलेल्या पाहुण्यांची सगळ्यांना ओळख करून देतात. एखाद्या पाहुण्याला चार शब्द बोलावेसे वाटले तर तो बोलतो आणि सगळे घरोघर जातात.

अभयचा 'महाराष्ट्र टाइम्स' मधला तो २३ ऑगस्ट ९२ चा लेख वाचला आणि खऱ्या अर्थानं आमच्या ओळखीस सुरवात झाली; पण प्रत्यक्ष गाठ फेब्रुवारी ९३ मध्ये पडली. आता खरंच वाटत नाही, की आमची-त्यांची फक्त दीड वर्षांची ओळख आहे. उतारवयात माणसाशी मैत्री करण्याची शक्ती संपते म्हणतात. आता मी पन्नाशीला आलो तरी असे मित्र-मैत्रिणी भेटतात आणि जिवाभावाची मैत्री होऊ शकते, ही आयुष्याची मिळालेली मोठी देणगी आहे ! त्याचं-आमचं जे जमलं ते आमच्या सगळ्या कुटुंबाशी. परवा ते पुण्याला त्यांच्या साडूंकडं पंधरा दिवस सुट्टीवर आले होते. (तेंदूपत्याच्या सीझनमध्ये सगळे आदिवासी पानं तोडायला जातात, त्या काळात सर्व 'सर्च' वार्षिक पंधरा दिवस सुट्टी घेतात.) अमृतला ओरिगामीतली तऱ्हेतऱ्हेची विमानं, बंदुका, पिस्तुलं करून देणं, हे माझं रोजचं कामच झालं होतं. अभय, राणी त्याला "अरे काकाला आमच्याशी बोलू दे, त्याला किती त्रास देतोस !" असं म्हणून रागावले, तरी तो हक्क म्हणून मागायचा आणि ते मी करून द्यायचो. अभय चांगलं गाणं म्हणतो, आनंद पेटी वाजवतो. सगळे मिळून आम्ही एकदा आमची आवडती भेळ आणि कुल्फी खायला बाहेर गेलो. आणि कशावरून तरी इतके हसलो, की कॉलेजच्या वयातले तरुण झालो असं वाटलं.

या पोरानांच्या गदारोळातही आमच्या तास नू तास गप्पा व्हायच्या. अभयची काही काही सूत्रं आहेत. 'रिसर्च- नॉट ऑन द पीपल, बट वुईथ द पीपल' (संशोधन म्हणजे लोकांचा अभ्यास नाही, तर लोकांसहित अभ्यास.) हे मला आवडायचं. त्याच्या स्वभावातच संशोधक वृत्ती आहे. आम्ही गेली आठ वर्षं व्यसनमुक्तीच्या क्षेत्रात काम करतोय आणि मला तर त्यावर जागोजागी भाषणं द्यायला जावं लागतं; पण माझ्या मनात कधी दारू किती खपते, त्याचा सरकारला कर किती मिळतो, याची आकडेवारी जमवायचं मनात आलं नाही. ती कुठे मिळते हे मला आजही सांगता यायचं नाही; पण अभयनं ती जमवली आणि तिचा तो लेखात, भाषणात प्रभावीपणं उपयोग करतो. आंध्र, अरुणाचल प्रदेश इ. ठिकाणी या बाबतीत घडलेलंही तो सांगतो, तेही त्याच्या त्या छोट्या छोट्या गोष्टींची फोडणी देत.

तो जेपींच्या आंदोलनात होता. जेपींच्या सत्काराच्या सभेत कृपलानींचं भाषण झालं. ते म्हणाले, "या जेपीला गांधीही कळला नाही आणि समाजवादही. टोटल रिव्होल्युशन हा म्हणतो. माणसाचा इतिहास पाहिला तर असते ती उत्क्रांती. कधी कधी काही बदल जरा वेगानं घडतात, तेव्हा आपण त्याला क्रांती म्हणतो एवढंच." या भाषणानं अभयच्या विचारांना एक वळण दिलं, असं तो सांगतो. 'मी एक पाऊल पुढं टाकणार. अशी सगळ्यांनी टाकली तर समाज पुढं जाईल,' हा गांधींचा विचारही त्यानं स्वीकारलेला आहे.

त्यानं सुरवातीच्या काळात स्थापन केलेल्या 'मेडिको फ्रेंड सर्कल' मध्ये काही मार्क्सवादी विचाराच्या डॉक्टरांबरोबर वाद घातला होता. ते मित्र म्हणत, "आरोग्याचे प्रश्न कसले घेऊन बसला आहेस ? दारिद्र्य हा मूळ प्रश्न आहे. या सगळ्याच्या तळाशी असलेली जुलमी व्यवस्था बदलली तर आरोग्याचे प्रश्न आपोआप सुटणार आहेत." अभय म्हणाला होता, "दारिद्र्य आणि आरोग्य हे परस्परावलंबी प्रश्न आहेत. दारिद्र्यातून आरोग्याचे प्रश्न तयार होतात हे खरं आहे; पण आरोग्य ढासळल्यावर दारिद्र्य निर्माण होतं, हेही तितकंच खरं आहे." अभय मला सांगत होता, त्या वादविवादाचा मला खूप फायदा झाला. मला माझेच विचार फॉर्म्युलेट करता आले.

त्याचं आणखी एक लाडकं सूत्र म्हणजे, 'थिंक ग्लोबली, अॅक्ट लोकली' - एकाच वेळी तुम्ही पाय घट्ट रोवून स्थानिकही राहू शकता आणि विचारांच्या पातळीवर आंतरराष्ट्रीयही. ती किमया त्याला चांगली साधली आहे. परदेशी ग्रँट घेण्याविषयी त्याच्या मनात शंका नाही. तो म्हणतो, "अशा तऱ्हेचे उपक्रम स्वतःच्या पायावर उभं राहणं शक्यच नसतं. त्यातून तुम्ही उत्पन्न काढायला जाता तेव्हा मग प्रस्थापितांचे सर्व दोष त्यात यायला लागतात आणि मग काम ज्यासाठी सुरू केलं, ते उद्दिष्ट बाजूलाच राहतं. ग्रँट्स घेण्याचा तोटा असा, की तुमच्यावर सरकारी यंत्रणांकडून, विरोधकांकडून नेहमीच संशय घेतला जातो. तुम्ही नेहमी आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे असता. पण फायदा असा की, आम्हाला ग्रँट देणाऱ्या संस्था नामवंत रिसर्च ऑर्गनायझेशन्स किंवा रिसर्चला फंडिंग करणाऱ्या संस्था आहेत. त्या संस्था तुम्ही केलेला रिसर्च आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेतात. जगात असं काम करणाऱ्या लोकांकडं पाठवतात, त्यांना हा रिसर्च टेस्ट करायला सांगतात. हे एरवी झालं नसतं."

तो म्हणतो त्या संशयाच्या वातावरणाचा मला तिथल्या मुक्कामात प्रत्यय आला होता. तिथल्या पोलीसप्रमुखांना भेटलो होतो. त्या व त्यांचे काही डी. वाय. एस. पी. सहकारी म्हणत होते, "त्यांच्या दारूमुक्ती आंदोलनाला एवढा प्रतिसाद मिळतो कसा ? नक्षलवाद्यांचा यांना नक्कीच पाठिंबा आहे. यांचे

नक्षलवाद्यांशी संबंध आहेत. आम्ही यांच्यावर लक्ष ठेवून आहोत.” दारुमुक्ती आंदोलनाबाबत वरिष्ठांकडून झालेल्या कानउघाडणीमुळे चिडलेल्या नागपूरच्या अतिउच्चपदस्थ सरकारी अधिकाऱ्यानं अभयच्या हितचिंतकाला पाठवलेल्या पत्रात अनाहूतपणं लिहिलं आहे, की हे बंग पतिपत्नी कोण आहेत हे आम्हाला चांगलं ठाऊक आहे. अमेरिकेकडून यांच्याकडं इथं अस्थिरता माजविण्यासाठी लाखो रुपये येतात. आमचं त्यांच्यावर बारीक लक्ष आहे. संधी मिळेल तेव्हा एक ना एक दिवस आम्ही त्यांना अडवणार आहोत.”

तरीही अभय स्थिर आहे.

आशावाद हा त्या दोघांचा गाभाच आहे. मी परवा अँटिबायोटिक्सवरचा ‘न्यूजवीक’ मधला लेख वाचून खूप निराश झालो होतो. अतिवापरामुळं जवळपास सर्व अँटिबायोटिक्स बाद होत आले आहेत. पर्यावरणावरचे लेख वाचून तर मी खचूनच जातो. अभयशी मी हे बोललो. अभय म्हणाला, “जसं हे घडतंय तसं एकीकडं आशादायकही घडत असतं. ते आपण पाहिलं पाहिजे. मी अमेरिकेत असताना एक निबंध प्रसिद्ध झाला होता. त्याप्रमाणं आपल्या हवेत, पाण्यात, अन्नात सध्या पन्नास हजार कॅन्सरोजेन्स (ज्याने कॅन्सर होऊ शकतो ते घटक.) वावरत आहेत. आता माणूस कॅन्सरोजेन्सच्या समुद्रात गटांगळ्या खातो, ही किती वाईट परिस्थिती आहे ! पण त्याची दुसरी बाजू अशीही आहे, की आता निदान कुठले पन्नास हजार पदार्थ कॅन्सरला कारणीभूत होऊ शकतात, हे आपल्याला माहीत आहे. तेही माहीत नव्हतं त्यापेक्षा ही परिस्थिती बरी नाही का ?”

बाप रे, मी थक्कच झालो. काय हा आशावाद !

एवढं आशावादी होणं मला जमेल ना जमेल; पण असा मित्र आपल्याला मिळाला, हेही एक बरंच झालं. आता इतर अँटिबायोटिक्स जरी बाद झाली तरी याच्या आशावादी अँटिबायोटिक्सवर जगता येईल.

(साप्ताहिक सकाळ : २९ ऑक्टोबर १९९४)